

Stavangeren

Medlemsblad for Byhistorisk Forening Stavanger

Nr. 3 2006

I redaksjonen:

Berit M. Grande, Reidar Frafjord og Kjell Petter Løhre.

Innhold:

Leder	3
Av Berit M. Grande	
Tre myter	4
Martin Nag	
En bordvise som kanskje er skrevet av Alexander L. Kielland	6
Av Pål Mitssem	
Til ære for kvinne-pionerer i Matfylket	11
Av Jan Gjerde	
Europeeren Henrik Steffens – universalgeniet fra Stavanger	13
Av Ernst Baasland	
Fylkeslegen – syfilisens gave til Rogaland?	23
Av Hans Eivind Næss	
Barndomsminner fra Stavanger på slutten av 1930-tallet (2)	29
Av Hans Jakob Andreassen	

Medlemskap tegnes ved innbetaling av kr. 250,- for enkeltmedlemmer og kr. 400,- for familiemedlemmer.

Beløpet innbetales til konto 3201.25.37300.

Adresse: Postboks 351, 4001 Stavanger. www.byhistoriskforening.org Org.

Nr. 984 289 669

ISSN 0806 - 184X

Program for Byhistorisk Forening 2006

www.byhistoriskforening.org

Tirsdag 21. februar

Årsmøte med omvisning på Kongsgård ved skolens tidligere
studieinspektør, Ivar Klovning.

«**Kongsgårds historie**»

Sted: Kongsgård skole - Riddersalen Kl. 19.00

Onsdag 29. mars

Omvisning og foredrag i Det Stavangerske Klubbelskap

«**Det Stavangerske Klubbelskap**»

med murmester Hans Kristian Meling

Sted: Det Stavangerske Klubbelskap. Kl. 19.00

Tirsdag 25. april

Foredrag av Per Inge Torkelsen:

«**Lars Lende og hans betydning for Stavanger**»

Sted Arkeologisk Museum. Kl. 19.00

Tirsdag 30. mai

Byvandring: Breivik – Ramsvik

med Gunnar Roalkvam. Kl. 19.00

Onsdag 30. august

Byvandring: Fra Kiellandshagen utover Straen

med Gunnar Skadberg. Kl. 19.00

Onsdag 27. september

Foredrag av Turid Haaland

«**Uterom i Stavanger sentrum**»

Sted Arkeologisk Museum. Kl. 19.00

Onsdag 25. oktober

Foredrag av John Gunnar Johnsen

«**Iddiskulturen**»

Sted: Arkeologisk Museum. Kl. 19.00

Onsdag 22. november

Foredrag av Kristin Øye Gjerde

«**Kraftforsyningen i bysamfunnet – fra gassverk i 1860 til Lyse Kraft i dag**»

Sted: Arkeologisk Museum. Kl. 19.00

Lederens spalte



På 'an igjen!

Det er kommet et annerledes drag i lufta. Når jeg skriver dette, er temperaturen i sjøen fortsatt 20 grader, men et klimaskifte bærer bud om at sommeren er på hell og at høsten er i anmarsj.

På tide å sende inspirasjon til medlemmene av Byhistorisk Forening!

- Byvandring med Gunnar Skadberg i Gamle Stavanger er lyspunkt nummer én, i hånden har du det neste;
- Stavangeren – for første gang med 100 % stoff som ikke tidligere er trykket andre steder!

Vi i redaksjonen synes dette er veldig kjekt. Ikke fordi vi vil slutte å gjengi tidligere publisert stoff som fortjener ny oppmerksomhet, men fordi ferske artikler vitner om at bladet engasjerer. Måtte «gamle» skribenter fortsette å prege bladet vårt, mens stadig nye kommer til, og måtte leserne sette pris på det de får overlevert!

I forrige nummer av Stavangeren fortalte Hans Jacob Andreassen at det var farens jobb på posthuset ved «Bredevannet», som var årsak til at han fikk sin oppvekst i Stavanger. I dagens blad forteller Hans Eyvind Næss om syfilissykehuset, som ble bygget på samme tomt 150 år tidligere. Det er det huset som i våre dager omtales som «Kiellandhuset» og som, – i likhet med posthuset, for lengst er revet. Nettopp dette huset var årsak til at Henrik Steffens, som Ernst Baasland skriver om, ble født i Stavanger! Hans far var en av de første legene ved sykehuset.

Henrik Steffens er et eksempel på at vår by har fostret store navn innen vitenskapelige disipliner, æret i akademiske kretser, men alt for lite påaktet i fødebyen. Hjalmar August Schiøtz, som Gunnar Skadberg har presentert i Stavangeren tidligere, er en annen. Det finnes flere.

Stavanger er endelig blitt universitetsby. Nå må vi gi byens store, for lengst avdøde akademikere, den plass i nåtidens bysammfunn som de fortjener. La dem inspirere nye generasjoner, de som til fulle utnyttet sitt talent og gjennom det fremskaffet kunnskap – ikke bare til beste for det sammfunn de selv var en del av, men kunnskap å bygge videre på – generasjoner frem i tid!

Berit M. Grande

Tre Myter

Av Martin Nag

a) Myten om «Stavangeren», nr. 1/2006

Så fint – i «Stavangeren», organ for Byhistorisk Forening, har en av redaktørene, Reidar Frafjord, en sober og saklig pioner-artikkel om byfogd Christensen; som Kielland gjorde til symbol på den borger-stat, det klasse-samfunn han sloss mot: «To naboer holder i dag fødselsdag. Byfogd Christensen som fyller 89 aar. Og Alexander Kielland som fylde 40 aar», skrev han selv i sin avis, «Stavanger Avis», den 18. februar 1889: Sarkasme – via kontrast!...

Og kapellan Meyer i Domkirken – som ferierte på Naig i Strand! – forrettet ved båren og sa: «Byfogd Christensen kom hit til byen den 16. juni 1832, og det er den samme datoen i dag at han skal føres til sitt siste hvilested», altså den 16. juni 1891; og da hadde byfogd Christensen Norgesrekord som embetsmann (59 år!) : avsatt av Kielland.

«Stavangeren» rommer også en spennende artikkel av Gunnar A. Skadberg, «Solandabakken»...Skadberg tilnærmet beviser at navnet må stammen fra Ole Olsen Soland (1790-ca. 1880), en frodig sjømann fra Jelsa i Ryfylke; han eide huset i Nedre Holmegate 36 med den såkalte «Solandsbryggen» som tilliggende herlighet...(Men finnes ikke i et register, der gatenavn i Stavanger blir behørig «døpt»?)... På toppen av Solandsbakken ligger «Steinkopfstykket», som Skadberg samtidig gir historikken til: Her tronet en mangfoldig kveker og thranitt, Johan Peter Steinkopf (1811-1889)... Egentlig var det faren, Johan Heinrich Steinkopf (f. 1777), som i 1850, 63 år

gammel, underskrev Thranner-petisjonen til Kongen, sammen med en annen sønn, 35-årige Theodor (f. 1815)... Men det er en godt begrunnet slutning at også 39-årige Johan Peter Steinkopf, Herrentil Steinkopfstykket, var en aktiv kveker- og thranitt-sympatisør, via det åndsrevolusjonære miljøet i Stavanger akkurat nå: Myte! Ja! – broren, Theodor Steinkopf (1815-1905) var også medlem av Stavanger Arbeiderforening leidet av kveker-Sigfred Dyring...

b) Ibsen-myte om byfogd Christensen: «komediespil»!



Se, denne infame Ibsen-karikatur av den 50-årige byfogd Halvor Olaus Christensen (1800-1891) i Stavanger!... Den 22-årige Ibsen gir en skarpsindig psykologisk/politisk karakteristikk av en slesk embetsmann: Byfogd Christensen (i midten) hever glasset, for å hylle statsråd Sørenssen (til venstre) på visitt i Stavanger; sjefen for Justisdepartementet har - mener Christensen hyklerisk

– gjort en god jobb, da han utviste den danske frihetskjemper Harro-Harring i slutten av mai 1850; og en angivelig talsmann for folket i Stavanger følger opp med en gratulasjons-skål (til høyre)... En hul seanse, dette! – «Komediespill»! kaller Ibsen det, foraktelig, i en ledsagende tekst... Tegning og tekst sto på trykk i «Arbeider-Forenin-gernes Blad» den 20. juli 1850; to måneder etter den fatale utvisning, som Ibsen og andre tilhengere av ånds- og yringsfrihet hadde protestert innett imot... Skarpsindig var Ibsen; for den liberale byfogd Christensen var altså ikke så «liberal», når det kom til stykket... Også statsråd Sørensen hadde tidligere agert liberal; men det var da det, og ikke nå... Samme «type» var for Ibsen redaktør Stabell i Morgenbladet; en trojka av erke-oppportunister i Norge nå; «typer» som Ibsen yndet å karikere, - politikere som drev «Komediespil – karikatur anno 1850 går igjen i hele hans senere dramatiske kunstverk...

Og et ekko fra oppgjøret med byfogd Christensen i juli 1850, finner vi 34 år senere, da en «kammerherre Christensen» dukker opp i en personliste i forkant av verdens-dramaet «Vildanden»! ... En sen ironisk visitt/»honnør» til byfogd Christensen, som da vara blitt 84 år gammel...

c) Myten om byfogd Christensen og kvekerne...

Dette sympatiske portrett av byfogd Christensen sto i «Illustreret Nyhedsblad» i 1854 (11/11), i en portrett-serie: «Repræsentanter af 14de ordentlige Storting»... Østlendingen fra Høland (gårdbrukersønn) som ble vestlending, får et godt skussmål: «I Stavanger Bys Kommunalanliggender har han taget virksom Deel og har væsentlig bidraget til Oprettelsen af Byselskapet, af Asylet, af Haandgjerningsskolen og Sparebanken, ligesom han ogsaa i mange Aar har fungeret som Formand og Direktør for enhver af disse Indretninger»... Her ligger en nøkkel, - behovet for (borgerlig) kontroll



og styring hos byfogd Christensen; han vil styre – også opprørerne og dissenterne!...

«Sparebanken»? – en åndelig frukt av Thranitter-bevegelsen i Stavanger anno 1851; med kveker-Sigfred Dyring i spissen... Men altså – ledet av den «liberale» byfogd Christensen; politisk patriark?... Senere i presentasjonen av byfogd Christensen heter det: «Ogsaa kan nævnes hans dissenterende Votum i Anledning av Lovforslaget ang. dem, der bekjende seg til christelige Religion, uden at være Medlemmer af Statskirken, hvilket Votum gik ud paa Henlæggelse af den kgl. Proposition ang. denne Sag»... Vi ser: liberal var byfogd Christensen også i dissenter-spørsmålet, som i hovedsak gjaldt forholdet til kvekerne... Og her slo visst hans liberalitet heldig ut; det later til at byfogd Christensen har holdt sin hånd over kvekerne ved flere anledninger, når de var i vanskeligheter... Bl. a. gikk han i midten 1860-årene inn for at kvekerne skulle få sin egen kirkegård i Røldal, men han mislyktes... Og i 1869 utvandret Røldalkvekerne (ca. 60) i kollektiv protest: Så å si en «Restauration»-utvandring nr. 2, dette! (Antakelig er artikkelen om byfogd Christensen skrevet av redaktøren selv, Paul Bottenhansen, - Ibsens nære venn, mentor og støttespiller!)

En bordvise som kanskje er skrevet av Alexander L. Kielland

Av Pål Mitsem



Alexander L. Kielland

Mange er kjent med denne populære «Bordvise», som tilskrives dikterpresten Jens Zetlitz.

Det er imidlertid neppe riktig at Jens Zetlitz er forfatteren. Sannsynligvis er Alexander L. Kielland forfatteren til det lille og populære vers.

Jens Zetlitz hadde en omfattende diktproduksjon bak seg da han døde i Kviteseid i Telemark i 1821. Det meste og det beste ble skrevet under hans tid i Stavanger mens hans kone Maren Elizabeth Bull («Elisa» i hans diktning) fortsatt levde. Da hun døde i 1801 var Jens Zetlitz sogneprest i Vikedal. Han giftet seg på nytt i 1802, og den nye familien flyttet til Kviteseid i Telemark da Jens Zetlitz ble utnevnt som sogneprest der i 1811.

Hans omfattende diktproduksjon er for det meste trykket; alle sine papirer, med eventuelle upubliserte dikt, overlot han på dødsleiet til kirkesanger (og senere stortingsmann) O. Bjørnsen i Kviteseid.

Bordvise

Med glæden i hjertet
og glasset i haand
jeg sjunger saa gjerne en vise.
Lad andre kun sjunge
om kjærligheds baand,
nei, venskab, det vil jeg nu prise!
:/: Thi skjønheden falmer
og elskov forgaar,
men venskab forynges fra aar til aar. :/:

Bordvisen ovenfor ble aldri trykket mens Jens Zetlitz levde eller i senere samlinger av hans dikt, og det er ingenting som tyder på at det er blant de utrykte dikt han overlot til kirkesanger O. Bjørnsen.

I «Stavanger Aftenblad»s samling av Stavangervisner fra 1800-tallet, er bordvisen inntatt, og Jens Zetlitz oppgitt som forfatter, med følgende forklaring:

«Iflg. Trygve Wyller i «Det Stavangerske Klubselskab og Stavanger by i 150 år» skal Alexander Kielland ha bragt Jacob Middelthon, som da var formann i Klubben¹, denne visen med beskjed om at forfatteren var Jens Zetlitz.»

Av dette får man inntrykk at av Jacob Middelthon, som var født i 1844 og døde i 1927, har gitt en slik forklaring. Det er imid-

¹ Jacob Middelthon var aldri formann i Det Stavangerske Klubselskab. Derimot var han sekretær, og tonegivende i mer enn en forstand, i en mannsalder.

lertid ikke helt riktig. Det som faktisk står i Trygve Wyllers bok, er

«Ifølge opplysninger fra Jacob Middelthons datter fru Sundt var det Alexander Kielland som bragte Jacob Middelthons denne sang med den beskjed at forfatteren er Jens Zetlitz.»

Det er altså fra Jacob Middelthons datter man har opplysningen. Det fremgår ikke hvem hun har gitt opplysningen til. Trygve Wyller ville sikkert ordlagt seg annerledes dersom Jacob Middelthons datter hadde gitt ham denne opplysning direkte. Man kan legge til grunn at det er en muntlig opplysning som har gått gjennom et uvisst antall ledd.

«Bordvise» ble raskt en av de kjæreste sanger i Klubben. Det fremgår av boken til Trygve Wyller. «Bordvise» er også en av bare to lettere selskapsanger som er inntatt i et sanghefte for Det Stavangerske Klubselskap i fredsåret 1945, et hefte som – naturlig nok – er dominert av nasjonale sanger.

Hele 10 sider i Trygve Wyllers bok om Det Stavangerske Klubselskap fra 1934 er viet til Jens Zetlitz og hans sanger for klubben. En rekke sanger er gjengitt i utdrag eller in extenso. «Bordvise» er ikke nevnt! Dette synes påfallende, hensett til den rolle sangen åpenbart fikk etter at den kom inn i Klubselskapet. Kan det oppfattes slik at Trygve Wyller var i så stor tvil om sangen virkelig var av Jens Zetlitz at han bevisst unnlot å nevne «Bordvise» i denne sammenheng?

Han var i fall ikke den eneste i Det Stavangerske Klubselskap som synes å ha vært i tvil om dette. De to lettere selskapsanger som er inntatt i sangheftet fra 1945 er «Mine Længsler»² og «Bordvise». Jens Zetlitz er oppgitt som forfatter til den første, mens det ikke er oppgitt noen forfatter til den andre!

Det er også flere andre momenter som gjør at man kan være i tvil om forfatterskapet til «Bordvise».

I utgangspunktet virker det ikke særlig sannsynlig at Alexander L. Kielland skulle ha liggende en sang av Jens Zetlitz som ellers var ukjent, og det endog med noter til melodien. Alexander L. Kielland ble født i 1849, 28 år etter at Jens Zetlitz døde. Jens Zetlitz var riktignok oldefar til Alexander L. Kielland; hans eldste datter Axeliene Christiane Zetlitz ble gift med Jacob Kielland, «unge-konsulen» i Garman & Worse. De etterlatte papirer var imidlertid, som nevnt ovenfor, overgitt til kirkesanger O. Bjørnsen i Kviteseid. Man får ellers inntrykk av at det ikke ble gjort noe for å registrere, og enda mindre oppbevare, noter til sangene. Mange diktsamlinger etter Jens Zetlitz mangler helt henvisning til melodier. I «Stavanger Aftenblad»s samling av Stavangerviser fra 1800-tallet er mange av de melodier som nu brukes valgt og til dels komponert av Johs. Ringås.

Språkformen i diktet, slik det er gjengitt ovenfor tilhører en senere tid enn Jens Zetlitz, og for så vidt også en senere tid enn

Silhuett av Jens Zetlitz.



² «Hvor saare lidet vil der til...»

Alexander L. Kielland. Diktet er ovenfor gjengitt slik det er referert av Trygve Wyller i boken om Det Stavangerske Klubselskab, og slik den er trykket i Det Stavangerske Klubselskabs sanghefte fra 1945. Det er grunn til å merke seg at Trygve Wyller har vært meget nøye med språket ved gjengivelse av både dikt og sitater i sin bok. Det må legges til grunn at «Bordvise» er gjengitt etter en avskrift av nyere dato.

En annen sak er at språkformen i «Stavanger Aftenblad»s samling av Stavangerviser fra 1800 tallet sees å være «tilbakeført» til Jens Zetlitz/Alexander L. Kiellands tid.

Gjennomgang av det det meste av Jens Zetlitz poesi (det som er allment tilgjengelig på Stavanger Bibliotek) viser at Jens Zetlitz meget sjelden benyttet begrepet «vise», selv om han gang på gang kommer inn på produktet av den poetiske virksomhet.

Det som imidlertid er mest iøynefallende med «bordvise», er bruken av ordet «sjunge» – i «jeg sjunger saa gjerne en vise», og «la andre kun sjunge om kjærligheds baand». Denne sideform av ordet synges oppfattes vel i dag som en svensk variant av ordet. I virkeligheten er det også en gammel dansk form.

Spørsmålet blir om dette er en ordbruk som det er naturlig å tenke seg at Jens Zetlitz ville ha benyttet seg av, i en liten og lett vise som denne.

Gjennomgang av det meste av Jens Zetlitz poesi underbygger et inntrykk av at Jens Zetlitz aldri ville ha sagt: «Jeg sjunger så gjerne» og «la andre kun sjunge».

Situasjonen i visen – forfatteren har noe som skal synges ut der og da – finner man igjen i mange av Jens Zetlitz sanger.

Diktet «Hvad jeg synger» har 7 vers, og hvert vers innledes av «Jeg synger gjerne om» (Kongers Magt osv.). Det er praktisk talt samme ordvalg som i «jeg synger så gjerne...»

I «Den mandige Beslutning» sier Jens Zetlitz at «jeg vil elske og synges og drikke».

I «Hvordan jeg er» sier han: «Jeg synger, drikker, og leer mig mæt.»

«Grevskabet Karenslyst» innledes med «Jeg synger ei om Kongestadens Pragt», og etpar linjer ned «Jeg synger ei om Sarpens Steile Fald», og senere i diktet «I vil synges» og «en bedre sang at synges».

Diktet «Gjæstebudet paa Olymp» innledes med «Som Phoedrus forðum sang, saa synger jeg i Dag om Jupiter», og senere «Jeg skulde synges mig udødelig».

Den nærhet man har i situasjonen i flere av disse dikt, og i «Bordvise», gjør at man egentlig føler seg sikker på at «Bordvise» ikke er skrevet av Jens Zetlitz.

Jens Zetlitz var selvsagt vel kjent med sideformen av ordet «sjunge», og har også benyttet den. I forordet til «Digtsamling 1ste Del»:

«Lyriske Digte har jeg givet mange af og mellem dem mange Selskabssange; – jeg har skjemet med Jordens Møje og Daarligheder, jeg har sjunget om Viin, Elskov og Glæde, og jeg har malet Livets Vej mindre tornefuld, end man almindelig maler den, men saadan som jeg har fundet den.»

Som nevnt er ikke dette del av Zetlitz poesi, men er et forord, der ordet «sjunget» opptrer som perfektum partisipp.

Hvis man imidlertid vender seg til Jens Zetlitz diktning, har jeg bare funnet to eksempler på av sideformen «sjunge».

Diktet «En Norsk Høst» fra 1799 begynner med: «Jeg synger Norges Høst og Høstens Glæder»; 7 sider lenger ned heter det:

«Da naar hans glade Øie spotter Hunger
Den viide Brødmærk overskuende,
Da er hans Fryd som min, Din lov han
sjunger:
Med Godt, o Gud! Du aaret kronede».

Som man ser, er «sjunger» her benyttet som rimord for «hunger»; bruk av en slik sideform for rimets skyld krever ikke særlig forklaring. (Senere i samme dikt har man linjen: «Naar Høsten Godheds Lovsang synger»)

Det andre tilfellet av bruk av «sjunge»,

er i diktet «Morgenen» fra 1798, som innledes med:

«Jeg sjunger Morgenen, hvis Rosenfingre
Gud Morpheus har stedse dulgt for mig,»

Hvis man skal forklare denne ordbruk, er det fristende å vise til at verbet sjunge er benyttet i en transitiv form, der «Morgenen» blir objekt. Jeg ser ikke bort fra at en dikter med velutviklet språkfølelse søker etter et ord med større *schwung* enn det enkle og utvilsomt intransitive «syng» i en slik sammenheng.³ Om man velger en slik kompleks forklaringsmodell, eller betrakter verset som unntaket som bekrefter regelen, er for så vidt av mindre betydning.

Den konklusjon jeg må trekke av gjennomgangen av Jens Zetlitz diktning er at han aldri ville utstyrt en enkel og likefrem vise med sideformen «sjunge». Eksempelene på at han i tilsvarende sammenheng velger «syng» er for mange og bastante, og også påvisningen av at «sjunge» er en sideform som nesten ikke finnes i hans diktning.

Når dette sammenholdes med den usikkerhet som ellers knytter seg til tilegnelsen, og språkformen da verset dukket opp, blir min konklusjon av «Bordvise» ikke er skrevet av Jens Zetlitz.

Antakelig behøver man ikke gå veldig langt for å finne den sannsynlige forfatter. Det er mange spor som peker i retning Alexander L. Kielland.

Først og fremst må det legges til grunn at det var han som hadde diktet til stede, og overga dette til Jacob Middelthon i Det Stavangerske Klubselskab. Samtidig overga han melodien, utskrevet på et noteark. Hvis man slutter seg til at dette neppe kan stamme fra oldefaren, som var død en mannsalder før Alexander L. Kielland ble født, er det jo nesten selvsagt at det må være Alexander L. Kielland som er forfatteren.

³ At han også i en slik sammenheng kunne velge «syng», vises at innledningen til diktet: «Jeg synger Norges Høst og Høstens Glæder».



Jens Zetlitz – «Glædens Sanger»

Hvis man stiller spørsmålet om hvilken interesse Alexander L. Kielland skulle ha av å skjule at han selv var forfatteren, må det først pekes på at vi jo ikke egentlig vet om han gjorde det. Vi har ingen direkte vitnesbyrd om hva som skjedde; f.eks. kan en bemerkning om at det var et dikt i Jens Zetlitz stil ha blitt oppfattet, når det er gjenfortalt flere ganger, som om det var Jens Zetlitz verk.

Hvis man først stiller spørsmålet om Alexander L. Kielland kunne ha grunner til ikke å avklare at han var forfatteren til sangen, åpner jo fantasien for ikke bare en, men flere grunner. En tid var han medlem av en Godtemplarlosje. Selv om man alltid har hatt tvil om oppriktigheten i dette, er det jo ikke sikkert at han ville vedkjenne seg en drikkevise («med glasset i hånd») hvis overleveringen falt sammen med denne perioden i hans liv? Hans poetiske åre tørket ut; han ville kanskje ha oppfattet det som

pauvert at et dikt som «bordvers» skulle assosieres med hans litterære etterhøst? Kanskje ønsket han også å profilere seg på et annet plan når det var diskusjon om hans kandidatur til dikterlønn?

Et lite skritt videre kan man kanskje komme ved å stille spørsmålet om språkformen, og ikke minst bruken av ordet «sjunge», var naturlig for Alexander L. Kielland.

Svaret er utvilsomt: Alexander L. Kielland benyttet sideformen «sjunge» i stor utstrekning, og langt større utstrekning enn Jens Zetlitz hadde gjort flere generasjoner før!

Det gjaldt særlig i omtalen av livet i Klubben, som hadde sterke trekk fra Det Stavangerske Klubselskab. I Skipper Worse, kap. IV, sies det «thi i Klubben blev der sjunget næsten hver Aften». I kap. V sies det: «Saa drak de ogsaa godt og varmt i Klubben om Aftenen ... og så sjungede de.» I sangen like etter står det «Thi vil vi sjunge – o Hav! Din Pris!». Når dette var sunget «Saa tømte de sine Bægere paa Fædres Vis og sjungede Sang paa Sang.»

Det er formodentlig et litterært poeng at man i Haugianernes samfunn, som også omtales i stor utstrekning i samme bok, slett ikke hadde noen «sjunging». Beskrivelsen av dette miljø preges av stillferdig sang, hvis man da ikke innskrenker seg til

nyning! I kap. X har vi skildringen av Hans Nilsens forkynnelse:

«Slag i Slag faldt hans Ord ned iblandt dem Mændene sad og dukkede, hvergang et nyt Slag kom. Men da han sluttede, sagde Sivert Jespersen – smilende ydmygt: «Nu tænker jeg, vi faar synge...»

Selv om man i dette samfunn opptrådte med frimodighet, var resultatet synging, og ikke sjunging. Når Henriette skulle bøyes til sin skjebne, heter det i kap. XIII:

«.. en dag hørte Moderen hende synge med freidig Stemme:

En Sømands Brud har Bølgen kjær ...»

Det man kan si er i alle fall: I Det Stavangerske Klubselskab ble der sjunget, og ikke sunget! Dersom man antar at Alexander L. Kielland skulle ha skrevet et selskapsdikt i den stil som var yndet i Det Stavangerske Klubselskab, er det nesten opplagt at han ville ha brukt sideformen «sjunge», snarere enn hovedformen «synge»!

Konklusjonen på min gjennomgang må være: «Bordvise» er ikke skrevet av Jens Zetlitz. Det trodde man heller ikke i Det Stavangerske Klubselskab på det tidspunkt da diktet ble del av klubblivet.

Ut fra situasjonen da verset dukket opp, og hensett til bruken av sideformen «sjunge», er det all grunn til å tro at forfatteren var Alexander L. Kielland.



Til ære for kvinne-pionerer i Matfylket

Av Jan Gjerde

Hugo Frank Wathnes skulptur «Ti øre timen» ble avduket i Lervigstunet den 22. mai.

Den er reist til minne om de kvinnelige hermetikkarbeidere i Stavanger. Stolt og rak symboliserer kvinnen ryggraden i hermetikkbyen Stavanger: Rimelig arbeidskraft. Til å begynne med var det kvinner og barn, etter hvert som arbeidervernlov-givningen kom på plass ble det kvinnene alene, som slet de lange dagene i sesongen. Mennene var i mindretall og i fast stilling. Kvinnene ble tilkalt når råstoffet kom. Uten dem hadde ikke Stavanger blitt til hermetikkbyen.

Hermetikkepoken i Stavangers næringsliv er antakelig den som er best dokumentert av alle. Når hermetikkkvinnene nå får et monument, er det for å minne samtid og ettertid om at denne næringens vekstgrunnlag i Stavanger hvilte på tre søyler: Nærhet til førsteklasses råstoff, lokale innovasjoner i produksjonsprosessen og en stor skare av kvinnelige arbeidere. Etter hvert førte dette til at Stavanger ble hermetikkbyen. Vi ble konkurransedyktige på verdensbasis, også takket være kreative markedsførere blant hermetikkfabrikantene. Vi fikk Hermetikklaboratoriet og Hermetikkfagskolen som sørget for den matindustrielle kvalitet og trygghet. Institusjoner som fortsatt er med og danner kjernen i det matindustrielle næringscluster i Stavangerregionen. Men selve hermetikkindustrien er det slutt med.



Det var Arbeidernes Historielag i Rogaland som tok initiativet til skulpturen. Foruten en lang rekke fagforeninger har Sigval Bergesen DY-stiftelse, Sparebank 1 SR Bank, King Oscar, Rieber & Søn ASA, Klosters legat, Landsorganisasjonen og NHO i Rogaland bidratt med penger.



Byhistorisk kunstmappe

10 akvareller av Mons Gabriel Monsen

Forretningsmann og amatørmaler Mons Gabriel Monsen Monsen "fotograferte" byen med pensel. 108 av hans akvareller ble i sin tid gitt Stavanger Kunstforening, men senere overført til Stavanger Museum da de først og fremst har kulturhistorisk verdi. Takket være hans bilder vet vi mye om hvordan byen så ut mellom 1856 og 1882.

*Vi presenterer nå en kunstmappe med 10 av bildene for salg.
Medlemspris kr 150 • Utsalgsprisen er kr 300.*

Bildene gjengis i offsettrykk på flott papirkvalitet.

Bestilling
ved henvendelse til Petter Løhre
tel. 982 03 657, e-post: petter.lohre@lyse.net

Når innbetaling, til konto nr. 3201 25 37300,
er registrert, kan mappene hentes.
Sted for afhenting avtales ved bestilling.

Europeeren Henrik Steffens – universalgeniet fra Stavanger

Av Ernst Baasland

I Norge forbinder mange Stavanger med Alexander Kielland. Stavangermannen Kielland var også europeer, med København og Paris som utsiktstårn. Men fire år før Kielland ble født, døde en Stavangermann som ikke bare hadde utsiktstårn i Europa. Med Tyskland og København som base satte Henrik Steffens i årene 1800-50 preg på flere vitenskaper og på viktige deler av åndslivet i Europa. Fremdeles er han et navn i europeisk ånds-historie.

Noen hus borte fra Kiellands fødested, nær Vågen i Stavanger, ble Steffens født i 1773. Men Steffens levde det meste av sitt liv i Danmark og Tyskland. Han var en sagnomsust foreleser, forfatter, filosof og vitenskapsmann ved toneangivende tyske universitetene. Han levde midt i en kulturell blomstringstid, hvor opplysnings-tid, revolusjon og rasjonalisme hadde blitt avløst av nye åndsstrømninger.

Det falt sammen med en meget turbulent periode i Europas historie; Napoleon prøvde ved krig å skape et nytt Europa, men resultatet etter freden i 1813 var likevel et helt nytt Europakart. Det fikk Norge høste frukten av 1814. Akademikeren Steffens kunne som offiser stå som seierherre på

Montmatre i Paris etter kampene mot Napoleon. Men det var gjennom sin filosofi, sin naturforskning og sitt forfatterskap

Steffens ville prege det nye Europa. Som naturvitenskapsmann var han blant de fremste, som filosof var og er han mest kjent i Europa. I dag er det mindre kjent at han også var skjønnlitterær forfatter, teologisk tenker, universitetspolitiker, – og altså også militær.

Kanskje kan det virke litt anmassende å kalle Steffens et universalgeni. Genibegrepet ble i sam-tiden klistret på Steffens av Adam Ohlenschläger og mange andre, og det er ingen tvil om hans

store begavelse. Han hadde en solid innsikt i de fleste vitenskaper og et universelt blikk som i dag er nesten utenkelig.

Når Stavanger i 2008 markerer seg som europeisk kulturby, er det selvsagt at en trekker frem dette universalgeniet som ble født midt i Stavanger, ble døpt i Domkirken og levde sine første barneår i denne byen.

Stavanger og barndommen

Det er mange i Europa som vil eie Steffens. Da jeg selv studerte i Tyskland, ble jeg for første gang kjent med den tyske filosofen Steffens. Med det typisk tyske



Henrik Steffens.

navnet Heinrich (!) Steffens reflekterte jeg ikke over at han var noe annet enn tysk. Men jeg festet meg ved at han hadde bodd og undervist i København i flere år, og hadde preget romantikken og Oehlenschlägers meget sterkt. Senere fikk jeg vite at danskene omtaler ham som *dansken* Steffens. Forklaringen er grei nok. Faren har tysk opprinnelse, og vokste opp i den delen av Holstein som var dansk. Moren var ekte dansk, av Københavnerslekten Bang, og tante til 'urdansken' Grundtvig. Siden Steffens vokste opp i Helsingør og København, og i de avgjørende år 1801-1804 satte det danske åndsliv helt på hodet, kan vi forstå at danskene vil gjøre ham helt til sin. Men Henrik Steffens ble altså født i Stavanger 2. mai 1773. Faren arbeidet som lege ved Radesykehuset i Stavanger. I 1777 ble han forflyttet til Trondheim og to år senere til Helsingør. Men det helt klart at Steffens har fått mer enn bare skrubb-sår i Stavanger. I sine erindringer, som vi nå får lettere tilgang til, ser vi at Steffens selv tillegger disse årene grunnleggende betydning. Derfor er det riktig å kalle ham *europereen fra Stavanger*.

Steffens hadde åpenbart en lykkelig barndom i Stavanger. I Danmark skulle han oppleve en tøff skoletid med tvang, mobbing og spanskkrør. «De pisket meg ut av barndommens paradis», skriver han i sine erindringer. På tross av farens alkoholproblemer, morens sykdom og mye død i familien, opplevde han altså tiden i Stavanger som paradiset. Den sykelige, men svært fromme og kulturelt engasjerte moren preget ham sterkt. Han lærte å lese fire år gammel, og moren fikk ham til å lese lange lutherske prekener for henne. Det var god trening for begavede gutter. (Filosofen Fichte (1762-1814) sikret seg endog sin videre utdannelse ved at han som liten fattiggutt fremførte prekener han hadde lært utenat.) Moren, Grundtvigs tante, fikk ikke oppfylt sitt ønske om at sønnen skulle studere teologi (slik Fichte gjorde det), men med sin fromhet og interesser preget hun

Henriks sinn. Det ser vi ikke minst i de senere delene av hans forfatterskap.

Farens naturvitenskapelige orientering og opplevelsen av den norske natur, drog ham tidlig mot naturvitenskapene. Fra sitt vindu i Vågen så han mot øyene og fjellrekene i Ryfylke, og dragningen mot å forske i naturens vesen begynner her. Steffens sier i sin selvbiografi at interessen for geologi ble vakt her. I 1794 gjorde han en ekskursjon i den vestlandske natur som gjorde enormt inntrykk på ham, selv om det faglige utbyttet var begrenset. Da han gikk i land på Jærkysten «strømmet tårene fra mine øyne, det var som om jordens innerste hadde åpnet sitt hemmeligste verksted for meg». Også ellers gir han uttrykk for at også de naturvitenskapelige studiene er påvirket av hans norske røtter.

Det er nesten litt underlig at Steffens selv legger så stor vekt på sin norske opprinnelse. Når han som ung student presenteres for Schelling i 1798, introduserer han seg som norsk. Likeledes oppfatter de begavede elevene i Berlin på slutten av den vitenskapelige karrieren ham som norsk. Heinrich Heine er riktignok ikke helt stø i geografien når han sier at Steffens er født 2. mai «i Stavanger ved Trondheim». På tross av at mange også oppfattet ham som dansk og tysk, er det ingen tvil om Steffens selv la mest vekt på at han var norsk.

Noen vil tolke dette som noe overflattisk kokettering. Det var noe eksotisk ved å være fra det ville og naturskjønne stedet nær Nordpolen. Særlig i Tyskland var det virkningsfullt, hvor det passet til gjengse myter om landet høyt mot nord. Som mine-ralog var dessuten Danmark og Nord-Tyskland lite spennende sammenlignet med Norges fjell. Men når han selv la vekt på sin norske identitet er det nok mer reflektert; Minnet om en lykkelig barndom, den indre opplevelsen og nærheten til naturen kan ha spilt inn. Men det viktigste er nok at Steffens alltid orienterer seg mot opprinnelsen, mot det intuitivt gitte som gir for-



*Steffenshuset –
Nedre Strandgate 19.*

mingsmateriale for alt senere. Det var her det begynte. Derfor er den lille hvite byen ved Vågen alltid så viktig for ham.

Steffens, naturvitenskapsmann og naturfilosof (i Kiel, Freiberg og Jena)

Steffens ville helst sette parentes om mye av skoletiden i Helsingør, Roskilde og København. Lypunktet for Steffens var rektoren i Helsingør, nordmannen Niels Treschow, som gav ham den første smak på filosofi. At de to 15 år senere skulle konkurrere om et professorat i filosofi kunne ingen vite.

Da han begynte å studerte i København i 1790/91, falt valget på naturvitenskap og ikke teologi. Han viste straks sin begavelse, og etter en kort studietid i Tyskland hadde

han blitt privatdosent i Kiel og som 24-åring hadde han doktorgraden (i mineralogi) bak seg.

På denne tiden trakk en ikke så skarpe faggrensener mellom geologi, botanikk, biologi, paleontologi, geofysikk, zoologi, etc. som en gjør i dag. Slik fikk Steffens en bred skoloring samtidig som han selv viste sans for overgripende teoridannelser. Tidlig fikk han derfor trang til å studere filosofi, og i 1798 drog han til Jena. Det oppholdet skulle bli formende for hele hans tenkning.

For å forstå det som skjer i Jena på denne tiden, er Goethe en viktig nøkkel. Som minister i Weimar hadde han ansvaret for universitetet i Jena, og han hadde store ambisjoner det universitetet. Ved å rekruttere unge, begavede menn og kvinner - filosofer,

teologer og diktere, ville han gjøre universitetet i Jena til et senter for tysk romantikk. Filosofen Fichte kom dit i 1794 og ble en ledende tenker. Litteraturforskere som A.W. Schlegel (og hans kone Caroline) og F. Schegel (og kona Dorothea Veit) preget det kulturelle miljøet. Men Goethe rekrutterte også filosofer som satte natur og ånd i fokus. Slik ble de gode vennene F.W.J. Schelling, og Hegel (fra 1801-06) de ledende filosofer i Jena, og deres naturfilosofi appellerte både til diktere (J.L. Tieck, Sofie Mereau, og Novalis) og naturvitenskapmenn (J.W. Ritter og Steffens). Steffens ble svært aktiv i dette kreative miljø, hvor han selv kunne utvikle en syntese mellom de empiriske (naturvitenskapelige) studier, naturfilosofi og en poetisk innlevelse i naturen.

Møtet med Schelling ble et vendepunkt for Steffens. Den to år yngre Schelling hadde i 1797 skrevet 'Ideen zu einer Philosophie der Natur' og boken gjorde enormt inntrykk på Steffens. Da Schelling i oktober 1798 holdt sin tildrelesforelesning i Jena, var Steffens på plass, hvor han presenterer seg som en nordmann (!) med lignende ideer som de Schelling hadde gitt uttrykk for. Schelling hadde en nesten religiøs lengsel etter den ekte og uberørte naturen, som ble nærmest guddommelig. Siden en tenkte panteistisk, talte han ikke om Gud, men om Ånden (Geist) som besjeler naturen. Setningen om at «ånden er den usynlige natur og naturen er den synlige ånd», går ofte igjen som et resymé av Schellings tanker.

Slike tanker skapte romantikken, slik Steffens selv skriver i et brev til Caroline Schlegel i juli 1799: «trettv av de evige forsøk på å kjempe oss igjennom den rå materie, valgte vi en annen vei og ville ile det uendelige i møte. Vi gikk inn i oss selv og skapte en ny verden.... Slik oppstod høy diktning, slik kunsten, slik overhodet det romantiske. Hva er det annet enn lengsel etter det uendelige, en lengsel som uten opphold driver oss av sted og straks river ned hver skranke vi setter oss?». I dette brevet hører vi den hengivelsen og begeistringen som roman-

tikkens vårvær fikk frem hos Steffens og mange andre i Jena.

Romantikkenes fødsel i Jena kom ikke uten smerter. I 1799 måtte den nå verdenskjente filosof Fichte gå av på grunn av den såkalte 'ateismestriden'. Fichte var i en anonym traktat blitt anklaget for å være ateist, og i den etterfølgende polemikk truet Fichte med å forlate Jena. Noe overraskende ble han tatt på ordet, og han søkte seg til Berlin. Dette opprørte de unge begavelsene i Jena. Steffens gav sin uforbeholdne støtte til Fichte. Fichte hadde et subjektivistisk utgangspunkt. Det er vi som skaper den objektive verden. Å begripe Gud er å begrense Gud, og derfor blir den tenkte Gud i virkeligheten en avgud. Fichte vil lansere en handlingsfilosofi og han mener at Gud er identisk med det allmenne jeg som handler i natur og historie. Fichte og de fleste naturfilosofer i Jena, nærmet seg derfor Spinozas panteistiske gudsbegrep. Det passet godt til deres romantiske naturfilosofi.

Steffens var blant dem som forsvarte Fichte under ateismestriden, og situasjonen ble såpass uholdbar at han en stund fortsatte sine empiriske studier i Freiberg (i Sachsen). Lederen for bergakademiet der, Abraham G. Werner, hadde utviklet en 'geognosi', en samlet teori om jordens utvikling, hvor vann er et hovedelement i teoridannelsen ('Neptunianisme', i motsetning til 'Vulkanismen', teorier hvor det meste forklares med ild/vulkaner). Like før og samtidig med Steffens studerte bl.a. Alexander von Humboldt og andre fremragende naturforskere. Her skriver han ett av de verkene som fikk størst gjennomslag på 1800-tallet 'Beiträge zur inneren Naturgeschichte der Erde' (1801), en bok han tilegnet Goethe. Lenge før Darwin utvikler Steffens en universell utviklingsteori, hvor alt liv.....

Steffens i Danmark

Mens Steffens lett blir en fotnote i norsk historie, ble han en gigant i dansk åndsli. Steffens var som tysk privatdosent invitert til København for å holde innføringsforles-

ninger i filosofi. Den 11. november 1802 holdt han sin første forelesning, og datoen markerer innledningen til romantikken som epoke i Danmark. I salen satt Adam G. Oehlenschläger, en ung jusstudent som egentlig ville bli skuespiller. Steffens forelesning tente ham og utløste en skaperkraft som han forstod måtte være i pakt med naturens egen skaperkraft. Mens Steffens er i København, skriver Oehlenschläger som i transe 'Digte' (1803). Ett av dem er diktet 'Guldhornerne'. Med denne diktsamling var romantikken skapt, under direkte påvirkning fra Steffens.

Oehlenschläger fortsetter å hente inspirasjon fra Steffens forelesninger så lenge han er i København, og en stund bor de to i samme hus. Oehlenschläger drar etter Steffens til Tyskland også for å hente ny inspirasjon. Ikke bare fra Steffens, men gjennom Steffens traff han åndsdeliten, bl.a. Goethe og Tieck. Turen gav utbytte, og i 1805 kom Oehlenschlägers '800 sider store Poetiske skrifter' med bl.a. de 17 dikt om 'Jesu Christi gientagne Liv i den aarlige Natur', igjen med tydelige gjenklang fra Steffens' tenkning.

Steffens lanserte i København den naturfilosofi som var utviklet i Jena, men presentert på Steffens egenartede måte; Nesten uten manuskript, poetisk, personlig og med en syntese av empiriske observasjoner og filosofisk refleksjon. I København blir romantikken ikke basert så sterkt på Spinoza og den panteistiske naturfilosofi. Han går ut fra allmen naturfilosofi, men er også historisk og teologisk orientert. Steffens gikk gjennom historiens forløp og forstår det som et fall fra en gullalder, men hvor vendepunktet kom med Jesus. Derfra går historien mot en ny gullalder, hvor himmelen igjen virkeliggjøres på jorden. Mennesket deltar i denne prosess hvor en i pakt med naturens egne lover underlegger seg naturen. Geniet ser med ånd og intuisjon disse sammenhenger, men via filosofi og forskning kan menneskeheten nærme seg den nye gullalder.

Midt i krisetidene for Danmark, hvor den engelske krigsmaskin stadig rykker nærmere København, opplevde danskene via impulsene fra Steffens en kulturell gullalder. Hos Oehlenschläger eksploderte den, og Oehlenschläger ser Steffens som «et stort Genie». Andre var mer nøkterne, bl.a. Kiekegaards lærere Sibbern og (senere biskop) Mynster. Det er også Steffens egen fetter, N.F.C. Grundtvig (1783-1872). Grundtvig hadde studert under rasjonalistiske lærere, og han tok teologisk embetseksamen i 1803 'uten ånd og uten tro'. Men så kom han til Steffens forelesninger, og det åpnet seg helt nye perspektiver. Grundtvig hadde lite sans for Oehlenschläger, og han og Oehlenschläger utviklet impulsene fra sin fetter i forskjellig retning. Om enn i et noe annet spor, ledet Steffens også Grundtvig inn på romantikkens vei. Men Grundtvig var og forble reservert overfor Jenaskolens panteistiske tankegang, den såkalte *universalromantikk*. Han ble mer tiltrukket av Herder og *Heidelbergkolens* romantikk, en strømning som interesserte seg for historien og den nasjonale fortid. Grundtvig ble en markant talsmann for *nasjonalromantikken*. Steffens har åpenbart kombinert de to romantiske tradisjonene i sine forelesninger i København.

Grundtvig har flere ganger sammenlignet den eldre fetter med «påskeenglen, som veltede steinen fra Kristi grav». Lord Nelsons seier ved sjøslaget ved Københavns red inntraff skjærtorsdag i 1801, og for Grundtvig blir det romantiske gjennombrudd det danske åndslivs parallell til Kristi oppstandelse påskemorgen.

Steffens, universitetsbygger og kulturformidler i Halle (1804-1811)

Da Steffens i 1804 ble utnevnt til professor i Tyskland, fikk han et vidt fagområde: 'Naturfilosofi, fysiologi og mineralogi'. I 40 år hadde han denne uvanlig fagkombinasjon. Universitetsbyen Halle ligger bare 10 mil fra Jena, men kulturelt representerte de to forskjellige verdener. Jena var et senter for



Fra Altstadt i Halle i dag.

romantikk og naturfilosofi, mens Halle var en luthersk-pietistisk høyborg.

I Halle hadde presten og universitetslæreren A.H. Francke (d.1727) bygd opp et imponerende sosialarbeid for fattige og hjemløse. Han gav barna ikke bare mat, men også skolegang på et meget høyt nivå. Han startet bokhandel og apotek, gav dem bibliotek og startet boktrykkeri, sendte ut misjonærer og var opptatt av å formidle datidens moderne oppfinnelser til de unge. Også musikk hadde han sans for, og det er i disse omgivelser G.F. Händel gikk på skole (frem til 1703) og fikk sin første musikalske skoling.

Vel 100 år etter at Händel forlot byen, kommer Steffens til denne musikkbyen sammen med sin musikalske kone, Hanna Reichardt. Året før hadde han giftet seg med datter av komponisten, Johann Fr. Reichardt, kusine til dikteren Tieck. De skapte et hjem med rikt kulturliv i en tid hvor krig og rykter om krig preget hverdagen.

Samtidig med Steffens kom den 5 år eldre F.E.D. Schleiermacher til Halle universitet. Han var teolog, Platon-forsker, en uvanlig dyktig taler og hadde mange venner i kultureliten, bl.a. brødrene Schlegel,. Fem år tidligere, i 1799, hadde han skrevet boken *'Reden über die Religion an die Gebildeten unter ihren Verächtern'* (taler om religion til

de skolerte kritikerne). Denne boken skulle bli en klassiker. Den ble motelesning, den bidrog til å skape den liberale teologi og også moderne religionsvitenskap. Steffens og Schleiermacher ble i Halle nære venner, et vennskap som holdt livet ut på tross av uenighet i viktige spørsmål.

Schleiermacher drog allerede i 1807 til Berlin. Napoleon hadde gjort området til en krigsskueplass. Men under vanskelige forhold, hvor det også i Halle var 'barkebrødstid' og hvor universitetet tidvis måtte stenges, bidrog Steffens til et rikt kulturliv og til å styrke universitetet. Nå ble naturvitenskap og filosofi sentrale fag.

Steffens ønsket nok å følge Schleiermacher til Berlin, men i første omgang drog han til Breslau.

Steffens, en kjempende kulturpersonlighet (i Breslau 1811-32)

Steffens var bare 7 år i Halle. De neste 21 år virket han i Breslau. Byen Breslau ble etter 1945 en del av Polen, og er i dag en industriby med navnet Wrocław. Den gang var den gamle tyske universitetsbyen et viktig sentrum i republikken Preussen.

For Preussen var dette en turbulent tid. Preussens sagnomsuste hær var blitt meiet ned av Napoleon i flere slag bl.a. ved Jena i 1806. Men så kom omslaget, og i årene 1813-15 reorganiserte den prussiske hær seg under Blücher. Sammen med allierte nedkjempet de den franske hær ved Leipzig og Waterloo. Henrik Steffens spilte en ikke helt uviktig rolle ved denne reorganiseringen. I tale og skrift oppidnet han mot Napoleon, og ved kampene nær Paris var han fenrik i Blüchers hovedkvarter. Han kom hjem fra krigen med den høye utmerkelsen 'Ridder av Jernkorset'. Men krigen hadde satt sine spor, både hos ham selv og i folket, og tiden etter ble svært spenningsfull.

Steffens var frem til 40 års alderen opptatt av å samle viten og ut fra det skape sammenheng og syntese. Krigen og bevegelser som oppstod etter krigen, bidrog til at de polemiske siden av Steffens kom

frem. Som professor og rektor i Breslau blir han viklet inn i en rekke diskusjoner.

En av dem hadde storpolitiske sider. Seierherrene i kampen mot Napoleon: Russland, Østerrike og Preussen hadde dannet en allianse (Heiligen Allianz), hvor riktignok det osmanske riket og England ble holdt utenfor (ikke helt uten paralleller til dagens EU-debatt). De anerkjente hverandres trosbekjennelser og ville arbeide for rettferdighet, kjærlighet og fred. Egentlig en unik pakt, men den var på fyrstenes premisser. Det viste seg snart at det var en allianse også mot den borgerlige opposisjonen i landene deres. Derfor protesterte mange studenter og intellektuelle mot alliansen. Steffens kritiserer den i skriftet 'Om vår samtid og hvorfor den er blitt slik (Die gegenwärtige Zeit und wie sie geworden», 1817). Han støtter studentene ut fra sin generelle teori om at utviklingen går i retning av individualisering og indre frihet. Som nordmann har han dessuten et skarpt og kritisk blick til de stortyske drømmene, som både fyrster og studenter var i ferd med å utvikle.

Noe av den samme drivkraft aner Steffens bak en mer teologisk debatt som fulgte. Kongen av Preussen, Friedrich Wilhelm III (d. 1840), var kirkelig engasjert. Han ønsket å få slutt på skillet mellom reformerte og lutheranere, og han ville ha kun en liturgi ved alle gudstjenester. Dermed var den såkalte 'agendastriden' i gang, og den kampen ble særlig hard i Breslau. Den lutherske presten J.G. Schreibel protesterte og ble deretter suspendert. Det førte til at mange lutheranere emigrerte til Australia og USA (hvor de dannet Missouri-synoden). For Steffens var det ikke lett å gå inn i denne debatten. Kongen var selv aktør, og Steffens kjente Friedrich Wilhelm godt etter en fjelltur i 1818, hvor Steffens var geologisk reisefører. Men Steffens tar tydelig stilling i to provoserende skrifter (1823: 'Om falsk teologi og sann tro' og 1831: 'Hvordan jeg ble lutheraner og hva lutherdom er for meg. En bekjennelse'). Han overrasket nok

mange ved gå imot både kongens og de progressives sak. Men han forsvarer ikke lutheranerne ut fra konservative eller dogmatiske grunner, eller som en refleks av sin lutherske bakgrunn i Danmark-Norge. Snarere hadde han en grunnleggende skepsis mot konformitet. Luther og mye av lutherdommen stod for forsvar av den frie individualitet, og den ville Steffens kjempe for.

Også i en tredje debatt var forholdet mellom individualitet og sann universalitet et underliggende tema. I den patriotiske vinden etter seieren mot Napoleon hadde 'Turnbevegelsen' seilt frem. En huslærer med navnet F.W. Jahn hadde drevet frem en bevegelse som la vekt på gymnastikk, turgåing, leker (av typen politi og røver), svømming, fekting – alt i og for seg sunne aktiviteter. Men Steffens kjente Jahn fra Halle og nå i Breslau, og kjente hans tvilsomme karakter. Turnbevegelsen ble under hans ledelse koplet til en tvilsom ideologi, som fremhevet det 'tyske'. De var skeptiske til fremmede, spesielt til jøder. De brente bøker til folk de mislikte, og kunne gå voldelig frem. En kritiker, dikteren A. von Kotzenbue, ble myrdet. Mange av disse trekkene i 'turnbevegelsen' skulle 100 år senere dukke opp under nazismen.

Igjen var Steffens våken, og han angrep den svært populære turnbevegelsen. Han laget et skrift om den myrdede dikteren, og utfordret turnbevegelsen i skarpe ordelag. Boken 'Karrikatur av det heligste' ble sensurert i Wien. Som utlending kunne Steffens lettere avsløre det tyskpatriotiske og fremmedfiendtlige. Men Steffens hadde i et stort verk om 'Antropologi' (1822) satt mennesket, dets natur og ånd inn i en større universell sammenheng. For Steffens var det i denne sak snakk om grunnleggende dannelsesidealer og om synet på mennesket og på forholdet mellom natur og ånd.

Mens Steffens var i Breslau, fikk han i 1824 anledning til å reise til Skandinavia. Det ble en festreise, hvor han fikk fornyet sin interesse for alt som var norsk. Be-

skrivelsen i skriftet 'Det norske Storting' (1824) er interessant om enn litt kuriøs. Han forsvarer her det norske storting mot kong Carl Johans forsøk på å innskrenke Stortingets frihet, og han gjør det ut fra sin grunnleggende ide om at nasjonens indre krefter må få utvikle seg fritt.

Steffens ble godt mottatt av sine landsmenn fordi Wergeland og andre hadde begynt arbeidet for norsk selvstendighet. Steffens ble et symbol og en håpsfigur. Steffens på sin side fikk inspirasjon til å skrive en rekke romaner med motiver fra Norge (Familien Walseth og Leith, 1827, 'Fire nordmenn, 1828 og 'Malcolm', 1831).

Skandinaviabesøket var også viktig på en annen måte. Igjen møtte han sin fetter, Grundtvig, som nå hadde markert seg som dikter (gjennom salmer og historiske bøker), toneangivende teolog og som nasjonal strateg. De to fetterne møttes nå mer på like fot, og det er en slående parallellitet mellom deres tanker. Det er på denne tiden Grundtvig formulerer sin 'mageløse oppdagelse' som han året etter nedtegner i 'Kirkens genmæle' (1825). Her ligger vekten på at kirkens levende tro som fins i trosbekjenneslen, dåpen og nattverdordene er det bærende i kirken. Likeledes formulerer Grundtvig nå en ide om at skolen skal være en annerledes skole enn latinskolen. Den skulle være en skole for livet, fordi mennesket trengte mer opplysning enn tukt og oppdragelse. Dette var helt i tråd med Steffens egen bitre erfaring og med hans program også for universitetet: Universitetet skal fremme menneskets frihet og nasjonens indre krefter, sier han i skrifter fra Halle (1809) og Breslau-tiden (1821). Steffens arbeidet for en utdanning som ikke var funksjonell, men utviklet mennesket og ånden.

Steffens når sitt høydepunkt og ser tilbake (i Berlin 1832-45)

På denne tiden hadde Berlin blitt en metropol og hovedstad i det nå så mektige preussiske riket. Kulturlivet begynte å lede

an i Europa, anført av det nye Humboldt-universitetet. I løpet av kort tid etter 1810 var det blitt verdensledende. Bl.a. hadde Humboldt, Fichte, Hegel, Schleiermacher, gjort universitetet berømt. Kronprinsen, senere kong Friedrich Wilhelm, og hans gamle venn Schleiermacher, arbeidet nå for å få også Steffens til Berlin. I 1832, etter Hegels plutselige død i 1831, lykkes de. Schleiermacher ville nok ha en som videreførte romantikken og åndsfilosofien på en annen måte enn Hegel, og Steffens var også en stund en attraksjon. Mange begavede studenter kom til hans forelesninger. Han kan notere at bl.a. Karl Marx var en flittig student. Men han var ikke like nyskapende som før, og mange av de yngre studenter opplevde ham som pompøs.

Med sin bakgrunn som universitetspolitiker er det ikke helt overraskende at han ble rektor ved universitetet i 1834-35, for øvrig det året Schleiermacher døde. Da Schleiermachers kiste blir ført gjennom byen den 12. februar 1834, står Berlin stille og nær 30 000 følger gravferden. Steffens holder da en berømt tale på vegne av universitetet. Interessen for teologi og vennskapet med Schleiermacher er noe av grunnen til at Steffens i sine modne år bruker mye tid på fenomenet religion. Det store teologiske verket 'Christliche Religionsphilosophie' (1839) gir imidlertid ikke mye nytt i forhold til det han selv og andre hadde skrevet.

Ellers er Steffens mer tilbakeskuende i sine siste år. Han gir ut sine samlede noveller (16 bind), flere samlinger av artikler, og han bearbeider eldre verk på nytt. 'Efterlatte skrifter', med forord av Schelling, demonstrerer mer en imponerende allsidighet enn nyskapende tanker. Den mest oppsiktsvekkende boken fra denne tiden er likevel selvbiografien i 10 bind (Was ich erlebte, 1840-44). Den er en kilde som ikke bare kaster lys over Steffens, men over en helt unik periode i europeisk kulturhistorie. Derfor er det svært gledelig å få lett tilgang til vår europeiske arv gjennom Thor G. Norås' nyttigivelse av Steffens selvbiografi.



Statuen står i Løvdalssvingen, via a vis Nedre Strandgate 19.

Steffens og Stavanger

Steffens la stor vekt på at Stavanger var hans fødeby. Det er derfor på sin plass at fødebyen gjør ære på Steffens. For 150 år siden var Steffens et symbol for den norske frihetstrang og for at det var mulig for nordmenn å lykkes internasjonalt. I dag bør minnet om Steffens inspirere nordmenn til allsidig skoloring og til å gjøre seg internasjonalt gjeldende.

Arven etter Steffens er rik, og hans liv og forfatterskap kan gi mye inspirasjon. I første omgang til universitetet. Steffens viste at naturvitenskapen må ha en sentral plass

ved universitetene. Hans brede skoloring innen naturvitenskapen kan – på tross av alle våre dataverktøy – være vanskelig å følge opp i vår tid. Men idealet om at de ulike grenene av naturvitenskapen befrukter hverandre, bør bli stående.

I oljebyen Stavanger er det verd å hedre Steffens som pioner blant norske geologer. Steffens skrev i årene 1811-24 bl.a. fire bind om 'oryktognosi' (læren om mineralenes ytre og indre egenskaper). Her og i boken om 'jordens indre naturhistorie' (1801), gav han betydningsfulle impulser til geologisk forskning. Gjennom de norske oljefunn har ikke bare de norske fjell, men havbunnen

utenfor blitt forskningsfeltet for norsk geologisk forskning.

Også på en annen måte er Steffens et lysende forbilde. For ham eksisterte ikke skillet mellom naturvitenskap og 'åndsvitenskap' (humanistiske) fag. Som naturforsker var filosofi viktig for ham. I hans tilnærming til naturen var også poesien nødvendig, og han nærmet seg naturen med en pietet som minner om den vi finner i dagens miljøvernbevegelser. Han brukte filosofi for å trenge dypere inn i naturvitenskapene. På den annen side anvendte han som antropolog, teolog og kulturformidler innsikter hentet fra naturvitenskapen.

Denne viljen til å skape syntese kan i dag virke noe voldsom. Men i forhold til dagens fragmenterte vitenskap og oppflisete kulturer, er det noe frigjørende ved en forsker som vil finne ut hvordan 'alt henger sammen med alt'. For Steffens hadde dette dypest sett med troen på Gud å gjøre. De som i dag vil gjøre religion til et spesielt og helt annerledes område, kan trenge en dose Steffens. For ham berører gudstroen alle sider av virkeligheten.

Dermed er arven fra Steffens viktig for hele kulturlivet. Steffens så sammenhen-

gen mellom musikk, poesi, skjønnlitteratur, Skulptur/arkitektur, naturopplevelser, folkelige omgangsformer, kirkeliv, vitenskapelig arbeid, osv. Det fascinerende ved Steffens er at hans universelle tilnærming ikke gjør hans skrifter glatte og harmoniserende. På en forfriskende måte tar han stilling til tidens spørsmål. Når grunnleggende verdier er truet, var han ikke redd for å utfordre maktens bastioner og populære strømninger på en provoserende måte.

Steffens var opptatt av de store sammenhenger, av å skape synteser, av de universelle lover, av det globale. Samtidig har han blikk for det empiriske, de enkelte observasjoner, individualiseringer og det lokale. Dette er en pendelsvingning som vi ser også i vår tid. Men Steffens foretok pendlingen på en svært bevisst måte, og også her er det mye inspirasjon å hente fra Steffens.

Midt i sin universelle og globale orientering understreket Steffens at han var fra utkanten, fra det ville og naturskjønne Norge, - og altså fra Stavanger. Nettopp i Stavanger har en derfor en forpliktelse til å videreføre den stolte arven etter europeeren Henrik Steffens.



Fylkeslegen – syflisens gave til Rogaland ?

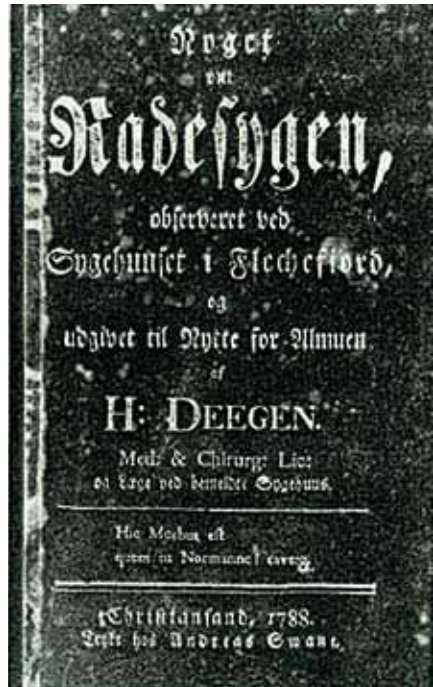
av Hans Eyvind Næss

En problemstilling som er interessant, men som jeg ikke skal ta opp i noen bredde, er spørsmålet om hva helsevesenet har gjort med samfunnet vårt. Ser vi tilbake noen hundreår, så kan vi konstatere at den reduksjon av innbyggertallet som fulgte av de store epidemier, svartedauden og farsotter helt frem til 1600-tallet, kanskje hadde en sunnhetseffekt på samfunnet totalt sett.

I Rogaland er ekspansjonen som førte til fremvekst av et moderne samfunn med næringer og en regional by, direkte knyttet til hogst og salg av de enorme tømmermengdene fra den eikeskogen som hadde vokst opp i Ryfylke siden Svartedauden i 1350, og som var ca. 200 år gamle trær da de ble hogget og eksportert til Europa i hundreåret 1560-1660.

Rogalands første, store vekstperiode med tilpasning til europeiske kulturimpulser var derfor en følge av skogvekst på nedlagte gårder der mennesker hadde dødd i store mengder i pestepidemi. Men temaet død og helse i et historisk perspektiv skal vi la ligge her. En tittel kunne vært «Dødens betydning for et samfunns sunnhetstilstand»!

Staten lanserte ikke noen overordnet helsepolitikk i middelalder og tidlig nytid. Det var ett hospital i Stavanger for fattige og syke, opprettet av den katolske kirke i 1270; det lå der hvor Arkaden er i dag. Dette byens hospital ble etter hvert forløperen for Stavanger sykehus, bygd i 1895 etter at hospitalet var blitt en firedelt institusjon utover



Første medisinsk-faglige litteratur produsert i Norge

1800-tallet; for syke, fattige, kriminelle og sinnsyke.

Den såkalte «kombinerede indretning» ble utskjelt i pressen for de hårreisende pasientforholdene, bl a. av Alexander Kiel-land, da han var redaktør av Stavanger Avis i 1890. Men 1270 er et bra år for jubiléer; det gir et 750-årsjubileum i 2020.

Selve den daglige helsetjenesten ble utført av kloke koner og jordmødre. Jordmøretjenesten er vel den eneste ekte forløper for et rasjonelt, empirisk betinget helsevesen. Jordmødrene burde hatt en egen artikkel. De feiret 100-årsjubileum i 1998, basert på loven om jordmødre av 1898.

Men jordmørarkiver har vi bevart i statsarkivet tilbake til 1700-tallet, og jordmødrene er nevnt i lovgivning langt tilbake mot middelalderen, så de kan nok feire seg selv både titt og ofte. Når jordmødrene slet seg frem over haug og hammer for å hjelpe fødende kvinner på smågarder høyt til fjells og i bunnen av de mange fjorder, var dette den eneste kontakt størstedelen av befolkningen hadde med helsepersonell før 1900-tallet.

Apotekene er også en gammel del av helsevesenet. Apotekeren måtte ha kongelig autorisasjon. Apotek fantes bare i noen få byer; det eldste i Norge, Svaneapoteket i Bergen, feiret 400 årsjubileum i 1995; i Stavanger er det eldste apoteket, Hygiea, fra 1650.

Mange av de kloke konene, nabokonene som brukte urter og leste bønner over sår og sykdom, ble på 15- og 1600-tallet definert inn i kategorien heks eller trollkvinne, særlig i de tilfeller hjelpen førte til at pasienten døde i stedet for å bli helbredet. Noen kloke koner ble brent på bålet; så helsearbeidere som begikk feil mot sine pasienter, fikk en mer ublid skjebne en pasientombudet tilrår i dag.

Først på 1600-tallet gikk staten inn med reguleringer av de sosiale forhold i landet. Adelsveldet falt ved opprettelsen av Eneveldet i 1660. Borgerstaten og det opplyste eneveldet etablerte vår fagforvaltning på område etter område innen bl.a. økonomi, industri, bergverk, fiske, handel, helse, skole og utdanning.

Det ble opprettet sentrale fagstyret, såkalte kollegier i København, som sorterte direkte under den dansk-norske regjeringen. Idéene til en bedre samfunnsorganisering fant man i Frankrike og England og

også i Sverige som var en moderne, velorganisert stormakt allerede ved inngangen til 1600-tallet.

Det ble stilt krav til helsepersonellet; skulle man drive med legeaktiviteter, måtte man ha kongelig autorisasjon. Den første kongelig autoriserte stadskirurg i Stavanger, het Caspar Wesling. Han begynte sin legepraksis i Stavanger i 1681. Så helsehistorien i Rogaland med utgangspunkt i den første legeetablering, kan feire 225-årsjubileum nå i år 2006.

Enkelte leger hadde et slags erklært distriktsmonopol i autorisasjonen, som f.eks. den første stadsmedicus i Bergen, med bevilling fra 1603. Denne stillingsopprettelsen kan legges til grunn for starten på et helsevesen i Norge, enskjønt det var et høyst lokalt fenomen.

I Rogaland skjedde det ikke noe med hensyn til helsetilsyn før i 1773. Da befalte hans majestet at «der i Stavanger skal anlegges et Sygehus, hvorudi 25 a 30 av dem som med Radesygen ere besmittede, skal indlegges».

Gjennom mange år hadde det bredt seg en ny epidemi i Sør-Norge, radesyken, en syfilissykdom. Myndighetene så for første gang siden den siste store pesten i 1601, en trusel mot helsetilstanden i sin alminnelighet. Og staten reagerte med opprettelse av stillinger for kirurger og av institusjoner der det ble innrapportert at sykdommen bredte seg.

Dette var oppsiktsvekkende nytt i Stavanger. Et sykehus ble bygget for statlige midler, midt i byen ved Breiavatnet, og stod ferdig på få måneder. Det var pasienter der fra våren 1774; det vet vi fra kirkebøkene som har anmerkning ved 10-15 døde det året: Død på sykehuset.

Dette huset, syfilissykehuset og virksomheten der, er av stor interesse i andre enn medisinalhistoriske sammenhenger. De første leger som ble utnevnt, var Chirurgus Steffens og hans assistent Tychsen. Steffens var far til Henrik Steffens, født samme året i familiens hjem i Nedre Strandgate 19.



*Radesykehuset
som ble Kiellands-
familiens bolig
ved Breivatnet.*

Henrik Steffens vokste opp og ble en stor filosof og forfatter ved tyske universiteter, Norges bortblæste Laurblad, som Wergeland kalte ham.

Huset ble solgt i 1843 til Jens Zetlitz Kielland; hans sønn Alexander Kielland ble født i det gamle syfilissykehuset i 1849 og bodde der det meste av livet sitt før han ble amtmann i Ålesund i 1902, der han bl.a. organiserte den storstilte gjenoppbyggingen av byen med ungdombebyggelse, i årene 1904-1906.

Men tilbake til syfilissykehuset. Der skulle etter anbefaling fra medisinalkollegiet i København inntas pasienter «som har sykdommen i en høy grad». Det ble påpekt at man ville finne pasienter som hadde båret sykdommen i lang tid og som pga egen anseelse ikke hadde fortalt noen om den; mange var «ulegelige», og disse måtte atskilles fra andre mennesker så de ikke smittet de friske.

Epidemien hadde startet mange år tid-

ligere og førte til anleggelse av en rekke sykehus, først sørpå og senere nordover i landet. Den første provinsmedikus og kirurgstilling ble opprettet for Kristiansand stift i 1743; samlebetegnelsen for disse områdestillingene ble etter hvert landfysikater.

Kollegiene i København brukte stiftene, altså den kirkelige regioninndeling, som utgangspunkt for regionale organer. Stavanger stift ble nedlagt, og Rogaland var en del av Kristiansand stift siden 1683.

Begrunnelsen for opprettelsen var de «i stiftet grasserende sykdommer» og i særdeleshet radesyken. En mener at det er tale om syfilis, kanskje i tredje stadium, men det er noe uenighet om det var en ren kjønnsykdom eller om denne såkalte «slemme sygen» var en endemisk syfilis som bredte seg blant en fattig befolkning med nedsatt immunforsvar.

Mest sannsynlig ble smitten ført til landet fra matroser på handels- og orlogsflåten. Befolkningen i Sør-Norge supplerte



Hyllebærssaft var hyppig brukt av mange radesykehusleger i behandlingen.

den dansk-norske flåte med den alt overveiende del av sjømenn på 1600- og 1700-tallet. Angivelig skal smitten ha kommet til Norge alt i 1709 fra sjøfolk på et skip som ankret opp i nærheten av Stavanger der de «søgte conversation med den norske quindekjønn der i Havnen og omgrensede gaarde». Jeg vil anta at konversasjonen ble fulgt av en viss seksuell aktivitet!

På denne tiden, omkring 1710, skal en dansk Ost-Indiafarer ha ankret opp ved Egersund, og sjøfolkene skal, trolig ved hjelp av sine konverserende evner, ha bragt sykdommen dit. At Egersund-området var belastet med epidemien, får en kunnskap om senere idet den første stiftsfysikus i Kristiansand, tyskeren von See, straks etter han var ansatt i 1743, ble sendt til Egersund der han opprettet et lasarett og sørget for medisiner og forpleining av pasientene. Så Egersund inntar en sentral plass i vår epidemi- og lokale helsevesenshistorie.

All statlig aktivitet på medisinalvese-

nets område kan leses i de påbud, såkalte reskripter, som er trykt i en egen reskriptsamling. Det er ingen aktivitet som er så omfattende på medisinalvesenets område på 1700-tallet som fokuseringen mot, og reguleringen av, syfilissmitten og syfilisepidemien.

Sykdommen utgjorde en nasjonal fare, og den bredte seg fra Kristiansand i sør til Vardø i nord. I stift etter stift ble det opprettet landfysikatstillinger, og i byene ble det reist radesykehus. Først langt senere, på 1800-tallet, ble det bygget sykehus med leger og assistentpersonell som tok imot pasienter som led av andre alvorlige sykdommer enn syfilis.

Opprettelsen av stiftsfysikusstillingen i Kristiansand i 1743 foranlediget at fylkeslegen i Agder-fylkene valgte å feire sitt 250 årsjubileum i 1993. Det ble endog utgitt en liten bok i sakens anledning. Siden Rogaland hørte inn under Kristiansand stift, kan en nok hevde at også fylkeslegen i Rogaland kan føre sine helseforvaltningsoppgaver tilbake til 1743.

Men hvor gammel vi enn til slutt blir enige om at han er, så lider han neppe den samme personlige endelikt som sin forgjenger. Den første stiftsmedikus, von See, døde på et vertshus i Kristiansand i 1779 da han forsøkte å stoppe et slagsmål. Den ene kombattant tok tak om stiftsdoktorens hode og presset det mot en jernbolt på veggen så bolten «gjennomborede hjerneskalen og hjernen».

Under von See var det altså siden 1743 et overordnet tilsyn med Stavanger Amt fra Kristiansand og siden 1773 en radesykehuskirurg i Stavanger med faktisk ansvar for byen og omliggende distrikter.

Arbeidsbyrden for stiftsmedikus var enorm, og von See ba allerede i 1744 om at det ble opprettet en assistentmedikus som kunne reise til de mest fjerntliggende deler av stiftet. Det ble avslått. Derimot fikk han tillatelse til å utvikle seg faglig ved å «anatomere Fangers døde legemer» - det var

mange som ble henrettet for forbrytelser på denne tiden, bl.a. for mord, barnemord og blodskam.

I 1799, 90 år etter smitten begynte å breg, var epidemien enda så omfattende at regjeringen gav tillatelse til å dele stiftsfysikatet i Kristiansand i tre landfysikatstillinger, en i Arendal, en i Kristiansand og en i Stavanger; denne falt sammen med kirurgstillingen ved radesykehuset. Så i Stavanger ble situasjonen status quo; radesykehuset fortsatte sin virksomhet med en kirurg som nå ikke var underlagt stiftsstillingen, men selv hadde fått seg overført det formelle amts-helsetilsynet.

Først i 1809 var utviklingen kommet så langt i riket at det var en slik amtsfysikatstilling i hvert amt eller fylke; så en ferdig fylkeslegeordning i Norge kan altså feire sitt 200-årsjubileum først i 2009.

Utetter 1800-tallet ble denne amtsfysikatordningen uthulet ved at amtsfysikatene mange steder ble nedlagt og avløst av regionalstillinger innenfor amtene. I Stavanger amt fikk stadskirurgen - senere stadsfysikus- i Stavanger by selvstendig ansvar, mens landfysikatet ble nedlagt i 1817. Det ble opprettet en distriktskirurgstilling i Ryfylke og en på Jæren, forløperne til distriktslegestillingene.

Det kan være grunn til å se nærmere på instruksene for den første amtsfysikus. Amtsfysikusen, en herr Munck, skulle forbedre sykehuset og arbeidet med å kure syfilisen ved å ta i bruk midler som helst skulle være så virksomme at de kune bidra «til at utrydde denne Sygdom». Amtmannen og to valgte borgere skulle utgjøre en sykehusdireksjon, og de to borgerne skulle være direksjonens sykehusinspektører. De skulle utføre «visitasjoner», og det skulle føres protokoll.

Sykehusregnskapet skulle ordnes etter spesifiserte pålegg. Legen (som fysikus nå kalles) skulle ha det medisinske og økonomiske ansvaret. Pasientene skulle adlyde alt hva legen måtte befale dem. Det skulle føres en systematisk journal over pasien-

tene. På dette punktet er instruksene av 1799 meget detaljert.

På den ene side i journalen skulle det innføres personlige data og på det motsatte blad, som det heter, skulle anføres i detalj opplysninger om pasientenes sår, om de var helbredet, smertefulle e.l. Alt som ble skrevet ned, skulle leses opp for pasienten hvorpå journalinnførselene skulle underskrives av legen og inspektørene, altså de to valgte borgere som i egenskap av direksjonsmedlemmer, førte tilsyn med sykehuset. Det er en usedvanlig åpen, demokratisk og detaljert journalføring og pasientkontroll som foreskrives. Legen er altså under demokratisk, folkevalgt oppsyn ved behandlingen av hver eneste pasient. Noe å tenke på å gjeninnføre ?

Pasienter som prøvde å late som om de ikke hadde sår og sa de var friskere enn de var, skulle kroppsviseres. Det skulle føres nøye oversikt over medikamentbruk og regnskap over medisinen. Utskrifter av regnskap og hele sykejournalen skulle jevnlig oversendes amtmannen, altså fylkesmannen, for kontroll. Han skulle umiddelbart sende alle dokumenter videre til revisjon ved det medisinske kollegium.

Syfilispatient i en legebok fra 1892.



Påleggene omfattet også krav om at det skulle være et rom som var oppvarmet om vinteren, der det skulle være medisinsk og arkiv for sykehusprotokollen, og der pasientene kunne eksamineres. Det var derimot ikke pålegg om å varme opp pasientenes værelser om vinteren. Så her kan det være penger å spare også i dag!

Fra 1783 er det bevart en oversikt over pasientene ved radesykehuset i Stavanger. Da var det 15 pasienter i sykehuset, 8 menn og 7 kvinner, de fleste fra Sandeid, Strand og Høyland/Klepp, en konsentrasjon omkring noen få bygder som tyder på smitteutbredelse i enkelte lokalsamfunn mer enn i andre.

Oppsummert var det slik at landfysikater ble opprettet i Kristiansand i 1743 som ble delt i 1799, i Bratsberg amt i 1773, Romsdals amt i 1784, Akershus stift i 1785, Nordlandene i 1790. Fra før av var det stadsfysikuser i Bergen siden 1603, Kristiania siden 1626, Trondheim siden 1660, og - som vi har sett - i Stavanger siden 1681. Det ble bygget en rekke radesykhuser; i nærområdet vårt kan nevnes Flekkefjord, bygget i 1776.

Sykehusbygging og legestillinger, opprettet fra landsende til landsende gjennom hele 1700-tallet, er knyttet til syfilisepidemien. Det er hundrevis av påbud, veiledninger og instruksjoner som berører alle sider av arbeidet med å komme sykdommen til livs.

Statsforvaltningen på 1700-tallet var usedvanlig aktiv og oppfinnsom på alle samfunnsområder. Fagkollegiene er nevnt. Konfirmasjonsordningen fra 1736, krav til juridisk utdanning for dommere fra samme

år, skole- og fattigkommisjonene fra 1740, forlikrådene fra 1795 er stikkord på noen av de mange tiltak som ble iverksatt, og som er starten på et landsomfattende skole-, sosial- og justisvesen som er basis for og danner grunntrekkene i dagens velferds- og likhetssamfunn.

Men initiativene sprang ofte ut fra konkrete behov. Og behovene hadde nesten alltid situasjonsbestemte opphav. Slik sett representerte statsforvaltningen et syn som på samme tid var kreativ og økonomiserende, en forvaltningsform som atskiller seg fra dagens. Vår forvaltning er resultatet av politiske beslutninger som utgår fra det ideologier og partiprogrammer anser for å være nødvendige tiltak for det offentlige.

Det offentlige helsestellet på 16- og 1700-tallet ville ikke ha fått noe særlig omfang utover noen ganske få legestillinger i de større byene om ikke radesyken fremstod som en fare for land og folk. Men med en slik fare oppstod initiativ og handling fra statens side, nettopp fordi det var nødvendig å øve offentlig omsorg for det allmenne vel.

En viktig – og ennå levende institusjon ble da også kalt «Norges Vel».

Jeg har kommentert tittelens ord, «fylkeslege» og «syfilis» i relasjon til «Rogaland». Hvis man anser at fylkeslegen representerer noe godt, er det også dekning for ordet gave. Så da kan jeg vel stryke spørsmålstegnet fra tittelen. Hypotesen om at den medisinske tilsynsordningen kom til Rogaland ene og alene takket være radesygen som en syfilisepidemi, synes å være holdbar.



Barndomsminner fra Stavanger på slutten av 1930-tallet (2)

av Hans Jakob Andreassen



Hornklovsgate fra Våland.

Forfatteren er pensjonert lektor fra Eik Lærerhøgskole. Faren, som var fra Egersund, ble ansatt ved Porsgrunn postkontor i 1918, og samme året kjøpte de nylig gifte foreldrene hans et lite hus med hage på Bjørntvedt i Porsgrunn; et rolig villastrøk med grusveier og grønne grøftkanter.

Etter tyve år i samme stilling ønsket faren muligheter for avansement og søkte seg til Stavanger, hvor det var et stort posthus og muligheter for opprykk. Det var imidlertid ikke så helt enkelt å skifte miljø. Moren og faren var nærmere femti år, storesøsteren Anne Sofie 18, og han selv 10 år gammel.

H.J. Andreassen vil gjennom foreliggende artikkel og flere andre nedtegnelser i kommende utgivelser av Stavangeren, skildre vår by slik den fortonet seg for en guttunge på 10 – 11 år frem til krigsutbruddet i 1940; en «fremmedspråklig» som var kommet flyttende til «storbyen» her vest fra en liten by på Østlandet. Det er subjektive inntrykk han formidler: Stavanger og stavanger sett fra utsiden, så å si.

Bildene i denne artikkelen er utlånt av Halvor Pedersen. (RF)

Stavanger åpenbarer seg

En formiddag far hadde fri, fikk vi endelig tatt oss en tur ned til de store bryggene, bare far og jeg. Vi traff den eldste vertinnen da vi var på vei ut. —«Nå skal vi gå tur ned til bryggene»— sa far. —«Alle mannfolk i byen går tur rundt kaien en gang i uken»— svarte vertinnen med glimt i øye.

Gråværet var gått over til nordavind med sol og drivende skyer og små, hissige

byger innimellom. Et stort turistskip som het «Dilwara» var kommet til byen. Det var en kritthvit båt med en tynn lyseblå linje på skroget. Båten var full av engelske ungdommer som skulle i land å se byen.

Her på brygga kunne jeg med egne øyne se lys levende engelskmenn, også så mange på en gang! Mange av guttene gikk i korte bukser og jakker. Skjorte og slips hadde de også. Var de litt snobbete? Noen av guttene

gikk i rutete skjørt - de var skotter. Det virket imponerende fremmedartet. Stavanger var sannelig en storby.

På brygga der hvor engelskmennene kom i land, sto en kortvokst, skjeggete mann med en liten hest og en kjerre. Hesten var en ponni, fikk jeg vite. Ungene svermet rundt han.

Han blåste «Ja, vi elsker» i et slags instrument. Det hørtes ut som han spilte på kam. Så ropte han noe vi ikke skjønnte og tok en bunke aviser fra kjerra og gikk rundt og solgte.

Far kjøpte. «Fagamatøren» het avisa. Den handlet om hvordan en kunne ta vare på ungdommen, gi dem verktøy og skaffe dem noe å arbeide med. Avisa var like merkelig som mannen selv. Han ble kalt for Lende'n.

Men innholdet i budskapet hans var alvorlig nok. Han skrev om arbeidsledig ungdom som ikke hadde noe å gjøre og gikk og kastet bort tiden uten mulighet til å lære noe eller tjene penger. –«Det er sant alt han skriver» – sa far, han var enig med Lende'n.

Innerst i Vågen kunne ingen båter legges til. Der lå det et skip på bunnen som het «Andenæs». Det var rent i senk av en annen båt som ikke hadde greid å slå akterover og så hadde «Andenes» sunket der inne ved kaien. Nå var dykkere nede for å fjerne vraket. Var vi heldige, fikk vi se dykkeren i dykkerdrakt gå opp eller ned stigen fra bryggekannten. Dykkeren så ut som et stort havtroll med den svære dykkerhelmen på hodet. Et sunket skip - det var mystisk og spennende.

En Wilsonliner med grønt skrog lå på den andre siden av Vågen tvers overfor Dilwara. En mann i dongeriklær og skitten undertrøye stod og tok en røyk mens han lente seg på rekka og kikket på folk som gikk forbi på brygga. Han var nok en annen type engelsk mann enn de som gikk i land fra turistskipet i jakke, skjorte og slips.

Lenger ute, på den andre siden av Vågen, lå en Wilhelmsenbåt med to blå ringer

rundt pipa og svart skrog med hvit linje fra for til akter. Blant sjøfolk gikk den hvite linja under betegnelsen «sultelinja», for kosten ombord var kjent for å være så sparsom, fortalte far.

På kaien var det liv og røre. Det klapret i hestehover og skranglet i kjerrehjul mot brosteinene. Lastebiler og hestekjerrer tok mot kasser og sekker som ble svingt i land fra båtene. Noen skjøv håndkjerrer med fiskekasser. Høyt opp i luften raget en svær heisekran som kunne flytte seg på jernbaneskinner bortover kaien.

«Vøringen» lå klar til å dra til Hardanger. Den tilhørte Sunnhordlandske Damskipselskap. Det var en vakker båt, skinnende hvit og i baugen hang det en nydelig dame i tre, malt med fine farger. En gallionsfigur, sa far. Store skuter hadde alltid en gallionsfigur i baugen i gamle dager. Ombord var det også lugarer med køyer så folk kunne få sove, for det tok lang tid før båten rakk helt inn i bunnen av Hardangerfjorden.

Gutter på min egen alder satt eller lå på kaikanten med fiskesnører. Fikk de fisk? «Stinter» -svarte de. Men de hadde ikke tid å kaste bort med å snakke.

De balanserte hjemmevant på bryggekannten. Hvordan fikk de lov? Hvem var det som passet på dem? Var det noen som falt i vannet? Det var langt ned, og vannet var dypt.

Ytterst ute på kaien lå nattrutra. Det var et velkjent syn - tre røde ringer rundt den svarte skorsteinen og svart skrog. «Stavanger I» het båten. Mastene sto mer på skrå enn på de vanlige kystbåtene. Båten gikk hver kveld til Bergen hvor den lå over dagen og kom tilbake til Stavanger to dager etter.

Far og jeg sugde inn alle inntrykkene. Så mange båter hadde jeg aldri sett på en gang før. Hver båt var som et eventyr, en fortelling i seg selv. Den hørte hjemme et sted, i et land eller i en by. Flagget akter og bynavnet på akterstavnen fortalte hvor. Noen eide den, hvem det var, kunne vi lese av merket på skorsteinen.

Så var det en hel verden for seg sjøl



Fra Jens Zetlitz gate.

ombord, med kapteinen på toppen og dekksgutten underst. Far sa: «Du må velge mellom dekk eller maskin eller bysse. Det fineste er dekk, da kan du starte nederst og arbeide deg opp. Hvis du gjør en skikkelig jobb og oppfører deg bra, kan du bli både styrmann og kaptein. Da må du ha fartstid og gå styrmannsskolen og skipperskolen.»

Havneområdet i Stavanger var et under. Over alt var det travel og optimistisk virksomhet. Sola skinte. Den friske nordavinden luktet salt. Dette var den byen jeg hadde drømt om å oppleve. Her lå det en båt: Hvis jeg gikk opp landgangen og ble med, kunne jeg havne innerst i Hardangerfjorden neste dag.

Der lå en annen båt: Gikk jeg opp landgangen der, kunne jeg etter noen dager eller uker gå ned en annen landgang i Rio eller i Durban i Syd-Afrika. Dette satte fantasien i gang.

Jeg kunne drømme meg bort til hvilken som helst kant av jordkloden bare ved å ta en tur rundt kaien og se på båtene.

Kanskje var dette også en del av fars drøm som gjorde at han søkte seg vest-

over? Jeg var ti, far var nesten femti. Vi hadde like stor glede av opplevelsene ved å gå rundt kaien. Far kunne fortelle om båtene, flaggene, rederimerkene på skorsteinene, landene, varene og arbeidet med lossing og lastning. Han var læreren. Jeg var eleven. Begge trivdes vi i rollene.

Med hånden min i fars dro vi videre til andre kaiområder. Der lå fjordbåtene. De kunne være både små og store. «Viervåg» het en av de minste, men «Haukeli» var stor og så nesten ut som en vanlig kystbåt. Den hadde jo også tre røde ringer rundt en svart skorstein og tilhørte dermed Det Stavangerske Dampskipsselskap.

Et par båter hadde et spesielt utseende, det var «Ekspress»-båtene. Det var to stykker av dem og de var helt nye. En av dem lå ved brygga. Vi var heldige og fikk se den andre krysse havneområdet for sakte fart. Også de tilhørte Stavangerske Dampskipsselskap, men de var ikke dampskip, for de hadde motorer. Jeg skjønnte ikke helt forskjellen, men kunne jo se at de ikke hadde



Barn i lek på Våland.

de store skorsteinene som dampbåtene hadde. De så ut som store racerbåter, eller nesten som krigsskip. Å reise med dem var som å sitte i en buss! Fjordbusser ble de kalt. Når skulle vi ta en tur med dem?

Jeg måtte gjennom Breiavannsparken til slutt. Det hadde ikke far noe i mot. Ved musikkpaviljongen spankulerte tette flokker av duer. På gresset ved vannkanten lå en flokk med pene, hvite ender og sov. Et par stykker plukket seg i fjærene med nebbet. Både duene og endene lot oss få komme ganske nær og oppleve et menneskevennlig fuglemiljø. Så tamme og snille de var!

Da hørte vi høye rop og brøl oppe fra Domkirken. Far trev meg i hånden og laget ut, redd for å gå glipp av noe. Flere som satt på benkene rundt, løftet hodet og undret seg. Så reiste de seg opp og strakte hals. Vi kom først fram. To voksne menn holdt rundt hverandre og tumlet kast i kast bortover, mens de prøvde å hive hverandre i bakken. De var røde i fjeset av opphisselse. Plutselig huket den ene seg ned. Så

rettet han seg opp med et voldsomt rykk, rett opp i ansiktet på motstanderen, som fikk skallen hans rett i nesa. Blodet rant. Mannen remjet.

På benken foran Domkirken satt en dame i brun kåpe med en flaske i hånden. Hun var også ildrød i ansiktet. Hun så ikke på de som sloss, men smilte til en mann ved siden av seg i svarte klær og krøllete, hvit skjorte. De drakk hver sin gang av flasken. Hvordan kunne hun greie å la være å se på de som sloss?

Kampen fortsatte med voldsom kraft bortover i rosebedene og på plenen. Far var betatt og forferdet. «Å, jøss!» kom det flere ganger. Det var det han pleidde å si på Rådhusplassen i Porsgrunn 1. mai når han hørte på talene. Store gresstuster ble rotet opp. Rosene lå flate.

«De er fulle» – kommenterte far. Det hadde både jeg og de andre tilskuerne skjønt.

Da kom det en høy, blåsvart bil kjørende langsomt inn i parken. «Der kommer «Svartemaja!» Flere hadde sett det. Forventningen økte. Spenningen steg.

To politimenn i svarte uniformer og svarte luer med stiv skjerm kom fort oppover grusgangen. Den ene fylliken som blødde neseblod, tørket av blodet på buksa og haltet nedover mot torget. Han hadde tydelig vondt i beinet. Den andre stilte seg opp i rosebedet, kampklar. Nå skulle han ta politiet også!

Men de to politimennene gikk rett bort til han, og på et blunk hadde de tatt armene hans og vridd dem rundt på ryggen, så mannen gikk krumbøyd bort til politibilen. Der ble han lempet inn, og bilen forsvant. Paret på benken var også forsvunnet.

Sola skinte, det suste i de høye trærne. Far og jeg så på hverandre. Gleden over opplevelsen fikk oss til å smile. En bedre slutt på en bytur kunne vi ikke fått. Stavanger var som en stor scene med overraskende, spennende innslag. «Også midt på formiddagen!» sa far. Vi skrittet ut hjemover. Far skulle på arbeid om ettermiddagen, men det hadde vært en frydefull bytur. For meg var dagen nok et bevis på at Stavanger var storbyen der alt kunne skje, selv om jeg ennå hadde til gode å se en neger.

Torgdag med mor

I begynnelsen av august måtte mor ta seg på tak og gjøre noe med vinterforsyningen. Det var spørsmål om bær til sylting og safting. Mor likte ikke situasjonen.

Vi kom fra hage som bugnet av bær. Det var mer enn vi kunne bruke selv, så vi solgte til naboer eller fars kolleger på postkontoret, solbær for 35 øre literen og rips for ti øre. Folk kom og plukket selv. Nå måtte hun på torget og kjøpe bær hvis vi skulle ha noe syltetøy.

Så måtte hun lage syltetøy på gassen. Det hadde hun heller aldri gjort før.

En lørdag med mildt gråvær ble jeg med som bærer. Mor hadde på seg en lett, sort sommerkåpe over en blomstret kjole. På hodet hadde hun en mørkeblå hatt med en hvit og en fiolett blomst på. Å gå med mor

på byen for å handle var et ork Manufakturforretninger var det verste. Jeg hadde i friskt minne opplevelser fra tidlig barndom når jeg var med mor på byen for å kjøpe nye gardiner til soveværelset eller snelletråd og hun ikke kunne bestemme seg.

Det var litt annerledes å gå på byen i Stavanger. Torget var nær bryggene. Jeg kunne få se de største båtene. Kanskje lå «Venus» inne? Var det mulig å få med mor for å prøve å få et glimt av kaptein Dreyer, han som hadde stått for redningen av mannskapet på «Trym»? Kanskje fikk jeg se Reidar Kvammen? Han var politi i Stavanger og gikk rundt i gatene og passet på. Kanskje han var på torget på en travel lørdag?

Vi kom av Hillevågsbussen øverst oppe ved Kongsgård skole. Vi gikk over gaten og ble stående og se utover alle kjerrene, bordene og bodene med blomster og grønnsaker. Det var folk over alt. Så svært torg hadde vi aldri sett før! Nå var vi i en stor by, med et torg som det sto om i geografibøkene. Vi arbeidet oss nedover torget forbi alle de fargerike grønnsakbodene og blomsterbodene. Ett sted måtte det jo finnes bær?

Det surret av stemmer rundt oss. Det var hyggelige stemmer, men det var ikke lett å skjønne hva de sa. Men de ville nok gjerne selge både gulrøtter og blomkål til oss som smøg oss forbi i trengselen. Næderst kom vi til de som solgte bær og frukt. Det var ingen mangel på verken solbær eller rips eller bringebær, men mor var bestyrtet over prisene. En fem-liters kurv med solbær skulle de ha fire kroner for, ripsene kostet to kroner for fem liter. Bærene lå i avlange, flettede kurver, og kurvene fikk vi på kjøpet. Mor prøvde prisene flere steder, men alle tok det samme.

Til slutt måtte hun bare bestemme seg. Hun løftet litt på solbærklasene i noen kurver for å se om bærene under også var pene. «Du finn` ikkje finare bær» - sa mannen som ville selge fem-literen til mor. Han sa du, han også. Men nå begynte vi å bli vant til det.

Jeg fikk jobben med å bære, en kurv solbær og en kurv rips.

Jeg strakte hals og kastet lange blikk nedover mot bryggene. Hvilke båter lå inne i dag? Jeg fikk et glimt av en svart båt med tre hvite ringer rundt pipa, altså Bergenske Dampskipsselskap, men hvilken båt var det? Var det «Venus» eller «Leda»? Mor var helt uinteressert i brygger og båter. Hun tenkte bare på at hun skulle hjem å lage syltetøy på gassbluss. Men først måtte hun få tak i en blomkål. «Vi skal ha blomkålsuppe til middag», sa hun.

Vi passerte en kjerre med hauger av blomkål og en søvrig bonde med en skitten sixpence. Mor kastet ett blikk på blomkålen og ett blikk på bonden: «De er ikke pene. Bladene er svarte i kantene». På et bord lå det en rekke med skinnende, lysegrønne og hvite blomkål. En ung mann sto bak med sigaretten i hånden og ville selge. «De er for store»- sa mor. Endelig fant hun en liten, blid dame med blått kjøkkenforkle og skaut på hodet og kjerra full av både kål, gulerøtter og blomkål. Der ble det endelig handel. Var det utseende på blomkålene eller selgerne som avgjorde?

Vi kom oppover forbi støtten av Alexander Kielland. Foran oss, på oversiden av gaten, lå Domkirken. Da begynte en salmelodi å klinge ut over torget. Det var klokkespillet i Domkirken, fikk vi høre. Hver lørdag formiddag sto en mann som het Sagen oppe på loftet i kirken og slo med treklubber på noen store tangenter. I en halv time kunne vi høre den ene salmen etter den andre. Sagen spilte også fedrelandssanger. De fleste var kjente, og ordene dukket opp inne i hodet og fulgte melodien mens den ble spilt.

Vi sto øverst på torget og så utover. Like nedenfor oss var det boder hvor de solgte flettede sivsko og lyseblå ullunderbukser. De var visst hjemmelagede. Bestefar gikk med sånt lyseblått ullundertøy. Når en skulle stå ute på kommandobrua på kystbåten i all slags vær, kunne han gjerne trenge noe som kunne lune litt.

Vi så utover et hav av boder med grønnsaker og blomster. Der sto også trauste bønder og torghandlere og sa «du» til kundene. Det var nok ikke uhøflig ment, for de virket jo så smilende og hyggelige. Mors forskrekkelse var begynt å gå over. Det var nok en annen tone mellom folk her vestpå, mer gemyttlig. Folk var mer på likefot uten at det var påtrengende. Det tok bare litt tid å venne seg til det.

Sommeren er badetid!

Sommeren gikk, men det var liksom ingen sommer. Om sommeren skulle en bade og sitte på svaberg og sole seg. Sol var det lite av, men var det ikke noe sted å bade? Hvor var nærmeste badeplass? Vi spurte oss for hos vertskapet som visste alt om Stavanger. Vi banket ikke på døra deres for å spørre. Da ville vi være påtrengende og skape bryderi og stri mot mors regler for god takt og tone.

Det lot ikke til at nettopp det spørsmålet var av særlig interesse for dem, men de fortalte at et sted som het Strømvik faktisk var innen gåavstand. Så var det fra St. Hans kommet et helt nytt sted som het Vaulen. Dit kunne vi ta bussen. Men det var langt å gå fra bussen og ned til badeplassen. Vi kunne også ta toget. Vaulen stasjon lå nærmere badeplassen.

Men da måtte vi jo først ned til jernbanestasjonen nede i byen, og dit var det også langt å gå.

Så var det selvfølgelig Sola, med flyplass, badehotell og lange sandstrender. Dit kunne vi dra på dagstur med bussen en søndag hvis været ble fint. En ettermiddag det endelig var litt opphold og gløtt av litt blå himmel, fikk jeg mast meg til at far skulle følge meg ut til Strømvik bad.

Jeg så for meg en liten vik med sandstrand hvor jeg kunne vasse og blanke svaberg hvor en kunne sitte og kle av seg. Svømmeferdighetene var så vidt begynt å komme.

Vi gikk ned parallellgaten til gaten vår



og over jernbanelinjen på en trebro med mange trinn. Så kom vi ned på den andre siden av jernbanelinjen i en bydel som het Paradis. Der lå en stor, gruset plass med et fotballmål i hver ende. Jeg forsto at det var en fotballbane.

Så gikk vi langs et vann som het Hillevågsvannet utover i retning Strømvik. Det luktet stramt hele veien. All kloakken i Stavanger rant visst ut i dette vannet. Uhumskhetene lå og duppet i vannet som svisker i sviskesuppe. En trang åpning på noen få meter skapte kontakt mellom den store fjorden og vannet. Det lå mange motorbåter fortøyd langs strendene.

Innerst i kroken lå båthuset til en roklubb. En annen roklubb hadde båthus lenger ute ved innløpet til Hillevågsvannet.

Strømvik bad var noen sementerte bassenger med grumsete vann, en «kum» for guttene og en for jentene. Over det hele raket et rødt stupetårn med tre stupebrett i forskjellig høyde. 14 grader i vannet, sto det på en liten svart tavle. Klærne ble tatt av i en avkledningsbås, så var det å prøve å komme ut i vannet. Bassenget var fullt av våte og spenstige guttekropper som for opp

Fra Hornklovsgate.

og ned i vannet, ropte og skrek til hverandre, svømte og sprutet vann på hverandre.

Bunnen var ujevn, vannet kaldt og grumsete. Jeg sto i vann til magen med håndflatene mot hverandre foran meg, klar til å legge på svøm og ta de fire-fem svømmetakene jeg kunne rekke før jeg nådde bunnen. Alltid kom noen levende kropper i veien. De sparket, de veivet med armene, de ropte til hverandre med skarpe guttестemmer. Men det var ingen som ropte til meg. Jeg eksisterte ikke, der jeg sto og hakket tenner og ventet på klar bane foran meg for å få en sjanse til å øve svømmeferdigheten. Sjøansen kom aldri.

Jeg satte meg ned på huk i vannet og tok svømmetak med armene. Skyene drev, vinden kom i kalde gufs, og utpå fjorden var det hvitt skum på bølgene. Noen dyttet meg over ende så jeg kom under vann og slukte en munnfull av det skittengrå vannet.

Med hodet under vann gikk det i et glimt opp for meg at ingen ville savnet meg om jeg var blitt liggende under vannet - hvis ikke far hadde stått på kanten i hatt og frakk

og ventet tålmodig på at jeg skulle bli ferdig med å nyte sommerens gleder.

«Var det moro?» spurte far på hjemveien.

«Ja», sa jeg, for jeg hadde mast meg til denne badeturen. – «Skal vi ha varm kakao til kvelds?»

En av de siste søndagene før skoleferien var slutt ble det plutselig sol og varmt vær. Værforandringen kom på oss ganske uforberedt og gjorde oss forvirret. Vi ville ut i naturen og til sjøen utenfor byen, men hvor skulle vi dra? Hvordan skulle vi utnytte det gode været?

Skulle vi ta bussen til Sola? Der sto havet rett på stranda. Jeg hadde lyst til å se havet. Kanskje det var store bølger der! Men bussene gikk så sjelden at det kunne bli vanskelig å komme hjem igjen om ettermiddagen.

Skulle vi dra til den nye badeplassen som het Vaulen? Dit gikk det både tog og buss. Vaulen var også nærmest, og mor fikk det travelt med å smøre mat, koke kaffe og blande saft og vann på en brusflaske.

Så dro vi til stasjonen for å ta toget. Toget ble overfylt av glade mennsker med torgvesker og badetøy. Alle skulle ut og bade. Så dro vi, og vi passet på alle stasjonene så vi ikke skulle kjøre forbi Vaulen: Først kom Hillevåg, så Mariero og endelig etter tyve minutter Vaulen. Da ble toget nesten tomt, og vi kunne bare følge med strømmen nedover mot sjøen.

Vaulen var et stort område med flere vikar, knauser og gress-sletter. På veien fra stasjonen og ned til selve badeplassen var det plassert sykler over alt, inntil store steiner, inntil trær og under busker. De fleste hadde nok syklet til Vaulen den dagen.

Vi fant en «barnebukt» hvor det var fint å vasse og lett å komme ut i vannet. Endelig kunne jeg dukke og få øve meg i å svømme. Vannet var saltare enn jeg var vant til fra Eidangerfjorden, men det var en god smak. På fjellet satt mor og far på en gammel badekep og holdt øye med meg. Jeg kom opp av vannet og fikk håndkle å tørke meg på.

Så var det opp med torv-vesken med mat og saft.

Far kastet jakken og satt i skjorteermene, mor kastet også jakken hun hadde over kjolen. Ingen av dem tenkte på å bade selv. De hadde ikke badetøy med en gang. Rundt omkring satt andre familier på samme måten. Våte unger kom klaskende på bare føtter opp av vannet, ble tørket og fikk brød og saft. Nå var sommeren kommet!

Hjemover gikk vi den lange bakken helt opp til hovedveien og tok bussen hjem. Der var det ennå verre trengsel enn på toget. Jeg skulle ønske vi hadde mer enn en sykkel i familien, så vi kunne syklet pent på rekke etter hverandre innover til byen sånn som noen andre gjorde. Jeg kunne sitted på bagasjebrettet, sånn som jeg så andre gutter og jenter gjorde.

Kunne mor sykle, tro? Jeg hadde aldri sett henne på en sykkel, enda vi hadde hatt damesykkel i to-tre år. Men hun var flink å svømme, hun var jo vokst opp i Brevik.

Bussen kjørte innover Lagårdsveien og stanset rett ovenfor vår egen lille gatestump. Tenk at det var så enkelt å komme fram og tilbake til en så fin bade plass.

Neste morgen var det regnvær. Det var første og siste gang at været tillot oss å dra på badetur.

Våland skole: Første møte uten særlig sødme

18. august begynte skolen. Jeg var begynt å farte rundt i strøket på den gamle dame-sykkelen som tilhørte hele familien. På en av turene hadde jeg kommet forbi en stor, grønnmalt murbygning med en asfaltert skolegård. Jeg skjønnte at dette var den skolen jeg skulle gå på. Den het Våland skole. I sørenden av skolegården lå en hage med langt gras og trær og busker omgitt av et jernstakitt. Vi forsømte oss da skolen skulle begynne. Vertinnen vekket oss

en ettermiddag: Skulle ikke gutten begynne på skole? Skolen begynte visst i dag! Dagen etter fulgte far meg opp på sko-

len. I første etasje fant vi kontoret til overlæreren som het Molaug. Det var en stor og kraftig, skallete mann med en stemme som kom langt nede fra magen. Det var vanskelig å skjønne hva han sa, men han fikk se dåpsattesten min og karakterboka fra Porsgrunn folkeskole. Så tok han et penneskaft, dyppet i et blekkhus og førte mitt og fars navn og adresse inn i en stor protokoll. Med et trekkpapir tørket han opp det våte blekket.

Dermed var jeg blitt elev i Storækrers fjerde klasse. Overlæreren smilte over hele det store, runde fjeset og det kom noen brummelyder fra magen. Så sa han adjø til far og fulgte meg gjennom trapper og lange korridorer til den nye klassen min. Alle reiste seg opp og ble stående ved pulten mens overlæreren var inne. Lærer Storækre ønsket velkommen og jeg fikk en pult på vindusrekka siden navnet mitt begynte med A. Det var bare gutter i klassen, 32 viste det seg da jeg fikk summet meg til å telle en dag alle var til stede.

Klassemiljøet virket velkjent og medførte ingen overraskelser. Fem rekker med trauste, brunmalte pulter sto etter hverandre på det lakkerte gulvet som var lakkert så mange ganger at det virket svart. Pultene hadde ikke hjul, men var utstyrt med ryggstø og fotbrett, og under pultlokket var det en hylle til skoleveska. På en opphøyet plattform foran tavla sto et brunmalt kateter for læreren. Over hodet hans hang et kart over Norge og Det hellige land Palestina. I kroken mellom den lange, svarte tavla og døra sto det et skap med skrivebøker, kladdebøker, tegneblokker og blyanter. Det var nok en skuff og et par sideskap i kateteret, men kateterets verdier var nok innelåst, her som andre steder.

Det ble stille i klassen da jeg hadde satt meg. 30 par øyne mønstret meg. Det var en ubehagelig situasjon. Jeg fikk et «norsk-hefte» på pulten og beskjed om å arbeide fra første side og utover. Plutselig slo læreren ett kraftig slag i kateteret med en linjal. Febrilsk begynte alle å pakke ned bøkene

sine. To slag fikk alle til å skvette opp og stå «rett» ved pultene sine. Så ringte skoleklokka, og tre slag med linjalen fikk alle til å begynne å gå. Dør-rekka gikk rett ut, alle de andre tok «på stedet marsj» og så gikk rekkene ut i tur og orden.

Læreren stoppet meg da jeg ville gå ut og spurte hvor jeg kom fra og hvor jeg bodde. Det lot til å være en vennlig mann. Han ga meg flere bøker som jeg trengte, og viste meg hva de holdt på å arbeide med. Plutselig var friminuttet slutt og klassen kom opp og stilte seg opp utenfor døren.

Jeg satt på pulten min. Guttehoder dukket opp i den åpne døra før læreren slapp klassen inn. De stirret. Jeg kunne se på mine at jeg var gått over streken. Mistenksomheten oste. Inne i frikvareret? Lærerens gullgutt? Det var norsk. Jeg var flink til å lese og det gikk fort unna med det lille avsnittet i leseboka jeg fikk i oppdrag å lese høyt.

«Det var bra», sa lærer Storækre, - «men du leste litt for fort».

Stillheten i klassen etterpå lå over skuldrene mine. Jeg merket at de andre skottet bort på hverandre. Noe sånt hadde de aldri hørt før! Hvorfor snakket ikke fyren sånn som andre, normale mennesker?

Nytt frikvarter, og denne gangen ut i skolegården, som var asfaltert og flat. Ut mot gaten var det et uværsskur. Siden lærte jeg at det het «halvtak». Noen av guttene kom bort. «Kor e du fra?» Tonen virket irritert og ikke helt vennlig.

«Porsgrunn».

«Du e østlending?»

Spørsmålet var ikke noe spørsmål, det var bare for å slå fast at jeg ikke hørte til, at jeg var en fremmed. En innvandrер, en inntrenger. Et nytt hode dukket opp: «Tror du at du e någe?»

Hva skal en svare på den typen spørsmål? Jeg var langt hjemmefra og kjente ingen. Men nå var det samlet en hel gruppe foran meg.

«Nei» - sa jeg og håpet at det ville roe gemyttene hvis jeg tok den ydmyke tonen.

Men jeg følte at jeg var begynt å flakke med øynene.

En gutt med stri hårbust kom fram fra flokken. Han holdt knyttneven oppunder nesa på meg og sa: «Lukt på den! Hvis du egle, skal me ta deg!»

Jeg hadde ikke lyst på å etterkomme ønske om å lukte. Men hva ville det si «å egle»? Hvis det var det samme som «å erte», ville jeg gjerne at den ukjente flokken foran meg skulle få inntrykk av at jeg bare hadde fredelige og gode hensikter.

En gutt bak meg ga meg en dytt i ryggen. Jeg havnet rett i brystkassa på han med knyttneven og fikk et par kraftige dunk i skallen, antakelig fordi han trodde jeg eplet. Jeg ble dyttet bakover og havnet i fanget på «bakmannen». Så ble jeg dyttet framover igjen og fra side til side. «Dytt àn!» lød det muntert rundt meg.

Det var ikke særlig muntert å være den som ble dyttet, fram og tilbake, fra side til side, flokken rundt vokste, guttene brølte, en ny knyttneve i magen, jeg begynte fortvilet å fekte med armene og slå rundt meg til alle kanter. Ringen rundt meg var blitt bastant, noen i ytterkant av ringen begynte å heie. Det tiltrakk seg lærerens oppmerksomhet. Det var en fremmed lærer. Jeg ble

tatt i nakken og holdt fast. Flokken spredte seg raskt.

«Så du e ein sånn som vil slåsst, du», sa læreren. «Me ska nok få skikk på deg! Hvilken klasse går du i?»

«Jeg vet ikke», sa jeg, «men læreren heter Storeter eller noe sånt!»

«Hvordan var det å begynne på ny skole?» - spurte mor da jeg kom hjem. «Jeg er så glad for at du er kommet i Storækre's klasse. Det er sånn flink lærer, og så kan du kanskje begynne i guttekolet hans.» Akkurat da følte jeg ikke behov for å begynne i noe guttekolet.

Det var vel de samme guttene som jeg var nødt til å omgås om formiddagen. Det var ille nok.

Om ettermiddagen la jeg på bind på alle de nye bøkene. Bindene var store, fargerike ark fra Stavanger Sparekasse. Så måtte jeg kikke i bøkene. Rolfsen's lesebok var mest fristende. På noen få dager var den utlest. Fortellingene i boka var fine, men den handlet mest om gamle dager. Bybrannen i Bergen, da de prøvde å slukke brannen med brannbøtter, må ha vært en gammel historie. I Stavanger måtte de vel ha en brannbil som var like fin som den i Porsgrunn?



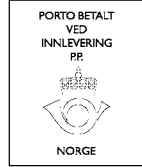
E-post – adresser

For i størst mulig grad å kunne redusere våre utgifter ved utsendelser av innbydelser og annen informasjon til våre medlemmer, ønsker vi å benytte e-post. Vi vil derfor be alle som har e-postadresse, om å sende denne til Hallvard Ween.

Til deg som har fått ny e-post adresse, har du gitt beskjed om endring ?

Hallvard Weens e-post adresse er: hallwe@online.no

B



Returadresse: Byhistorisk Forening, Postboks 351, 4001 Stavanger

Styret i Byhistorisk Forening 2006

Berit M. Grande

Kortegata 4, 4012 Stavanger
Tlf. p. 51 52 70 03
mail: berit@ach.no

Hallvard Ween

B. Christophersensgt. 21, 4009 Stavanger
Tlf. p. 51 52 43 23
mail: hallwe@online.no

Jan Ferdinandsen

Rektor Erichsensgt. 8, 4022 Stavanger
Tlf. p 51 55 88 21
meil: janrf@online.no

Petter Løhre

Blomsterveien 1, 4022 Stavanger
Tlf. p 98 20 36 57
mail: petter.lohre@lyse.net

Brith Tan

Bruvikbakken 6, 4017 Stavanger
Tlf. p. 51580655
mail bth@statoil.com

Reidar Frøfjord

Øvre Stokkavei 44
4023 Stavanger
Tlf p. 51 52 35 70
mail: rei-f@online.no

Ingebjørg Folgerø

Åsmund Vinjesv. 14
4009 Stavanger
Tlf. p. 51 56 08 18
mail: ingebjorg.folgero@fordkverneland.no

Per Marthon Mæland

Statfjordsvingene 20
4028 Stavanger
Tlf. p. 51 54 15 00
mail: Per-mm@online.no

Henry Bjørkelund

Sivaksveien 30
4017 Stavanger
Tlf. p. 51 58 16 75 / 91 61 51 17
mail: henry.bjorkelund@lyse.net

Hva har stått i Stavangeren?

Redaksjonen har utarbeidet en forfatter – og emneoversikt fra starten i 1991.

Denne oversikten kan du finne på websidene våre:

www.byhistoriskforening.org